

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCANDA İQTİSADİYYATIN DİVERSİFİKASİYASININ MALİYYƏ TƏMİNATININ GÜCLƏNDİRİLMƏSİ

İxtisas: 5301.01 - Daxili fiskal siyasət və dövlət maliyyəsi

Elmi sahəsi: İqtisad elmləri

İddiaçı: **Vüqar İbad oğlu Bayramov**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2020

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Maliyyə və maliyyə institutları” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Ədalət Cəlal oğlu Muradov

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın həqiqi üzvü,
iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə

AMEA-nın müxbir üzvü,
iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Əli Xudu oğlu Nuriyev

iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Şirzad Əyyub oğlu Abdullayev

iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Elnur Məhəmməd oğlu Sadıqov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Ədalət Cəlal oğlu Muradov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zöhrab Həsən oğlu İbrahimov

Elmi seminarın sədri: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Zahid Fərrux Məmmədov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Post-neft dövrünün çağırışlarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi və fiskal siyasətdə fundamental dəyişikliklər müşahidə edilməyə başlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev 2015-ci ildə Azərbaycanda post-neft dövrünün başladığını bəyan etməsi ilə iqtisadi siyasətdə diversifikasiya və neftdən asılılığın azaldılması əsas prioritetlər elan edildi. Baxmayaraq ki, iqtisadiyyatın neftdən asılılığının aradan qaldırılması hər zaman Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əsas elementləri hesab edilib, bununla belə post-neft dövrünün çağırışlarına uyğun olaraq iqtisadi diversifikasiyaya elmi və konseptual yanaşmanın təkmilləşdirilməsi həyata keçirilməkdədir. Fiskal konsolidasiyanın iqtisadi böyümə və məşğulluq üçün yaratdığı risklər inflyasiya və məzənnə riskləri fonunda icrası məcburi xarakter alan monetar siyasətin təsirləri ilə daha da dərinləşib. Qeyd edilən amillər Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yaranmış yeni çağırışlar fonunda diversifikasiyanın maliyyə təminatının gücləndirilməsi məsələlərini daha da aktuallaşdırıb. Bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasətin konseptual əsaslarının möhkəmləndirilməsi və maliyyə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün elmi təhlil dərinliyinin artırılması zərurəti zaman baxımından tədqiqatın əhəmiyyətini daha da artırır.

2015-ci ildən başlayaraq iqtisadiyyatın yeni konyuktura uyğunlaşdırılması istiqamətində genişmiqyaslı islahatlara başlanılıb. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2016-cı ilin dekabr ayında imzaladığı “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Fərman miqyası və əhəmiyyətinə görə Azərbaycan tarixinin ən böyük islahat sənədidir. Strateji yol xəritələri 11 konkret istiqamət üzrə yaxın (2016-2020-ci illər), orta (2020-2025-ci illər) və uzunmüddətli dövrdə (2025-ci ildən sonra) genişmiqyaslı islahatların həyata keçirilməsini nəzərdə tutmaqla, Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Adıçəkilən sənədlərin təsdiq edilməsi artıq iqtisadi islahatların reallaşmasına yeni bir yanaşmanın ortaya qoyulması və eyni zamanda iqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə bağlı siyasi iradənin bir daha nümayiş etdirilməsi idi. Hazırda Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən

iqtisadi islahatlar məhz sözügedən yol xəritələrində nəzərdə tutulan fəaliyyətlərə uyğun həyata keçirilir.

Yeni islahatların əsas hədəflərinə tədiyyə balansında dayanıqlı tarazlığın təmin edilməsi, fiskal konsolidasiya və iqtisadiyyatın neft vəsaitlərindən sterilizasiyası, ixracın mərhələli təşviqi, daxili istehsal və istehlakın idxaldan asılılığının azaldılması (yerli istehsalın klaster aspektindən inkişaf etdirilməsi yolu ilə idxalın əvəzlənməsi), eləcə də iqtisadiyyatın neftin yeni qiymətlərinə uyğunlaşdırılması, yerli istehsalın stimullaşdırılması və dəstəklənməsi kimi makro məqsədlər daxildir. Xüsusilə də fiskal konsolidasiya siyasətinə keçid iqtisadiyyatın diversifikasiyasını alternativ mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi məsələlərini daha da aktual edir. Təsadüfi deyil ki, strateji yol xəritələrindən biri məhz Azərbaycanda maliyyə xidmətlərinin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

İqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə təminatının gücləndirilməsi və bu istiqamətdə icrası nəzərdə tutulan islahatların effektivliyinin artırılması aspektindən ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən maliyyə sisteminin modelləşdirilməsinə ehtiyac hiss edilir. Çünki qiymətləndirmə və planlaşdırmada müasir metod hesab edilən modelləşmə faktiki trendlər əsasında strateji baxışın müəyyənləşdirilməsi və çoxtərəfli siyasətlərin biri-birinə təsiri imkanlarının üzə çıxarılmasına şərait yaradır. Beləliklə də, sektor və subsektorların diversifikasiyası və maliyyə təminatı baxımından ikitərəfli madelləşdirilməsi daha effektiv iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi üçün yeni imkanlar yaradır. Beynəlxalq təcrübədə iqtisadiyyatın maliyyə təminatının diversifikasiyası siyasətinin yeni çalarlar qazanması, Azərbaycanda isə bu sahədə çoxtərəfli qiymətləndirməyə əsaslanan elmi tədqiqatların az olması və mövcud çağırışlar fonunda mövzunun aktuallığı aparılan tədqiqatın əhəmiyyətini daha da artırır.

Tədqiqatın əhatəliliyini və elmi dərinliyini artırmaq məqsədi ilə statistik, empirik və fundamental metodologiya ilə paralel ekonometrik qiymətləndirməyə geniş yer verilib. Qeyd etmək lazımdır ki, fərqli metodologiyaların tətbiqi iqtisadiyyatın maliyyə təminatının mövcud səviyyəsinin ölçülməsi və inkişaf imkanlarının müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İqtisadiyyatın maliyyə təminatının mövcud vəziyyətinin

qiymətləndirilməsi və gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün tədqiqat daxil və xarici təyinatlı dövlət (büdcə, büdcədənənar fondlar, dövlət müəssisələrinin maliyyəsi, dövlət-kredit mexanizmləri, dövlət-qiymətli kağızlar bazarı) və özəl maliyyə mənbələri (daxili və xarici investisiya qoyuluşları, kommersiya bankları, BOKT-lar, qiymətli kağızlar bazarı, vençur kapital, birgə fondlar, etimad fondları, mələk investor kapitalı, sığorta fondları) üzrə aparılıb. Fiskal konsolidasiya siyasəti çərçivəsində iqtisadiyyatın maliyyə təminatının dövlətdən özəl sektora transformasiyasının uğurlu icrası üçün müasir maliyyələşmə mexanizmlərinin (vençur kapital, mələk investisiya, etimad fondlar, birgə fondlar və s.) tətbiqi imkanlarına daha çox diqqət ayrılıb.

Ümumilikdə aparılan tədqiqat giriş, 5 əsas fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və əlavələr hissəsindən ibarətdir. İlk fəsildə iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə təminatının nəzəri metodoloji əsasları, o cümlədən maliyyə təminatının iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində rolu, resurs ölkələrində iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində konsentrasiya riskləri və diversifikasiya məqsədilə həyata keçirilən siyasətlərin təhlili, maliyyə təminatının gücləndirilməsi məsələlərinə klassik və ortodoks iqtisadi baxışlar təhlil edilib, xarici investisiya və vençur kapitalın diversifikasiyanın maliyyə təminatında rolu kimi mühüm məsələlər əhatəli şəkildə öz əksini tapıb.

İkinci fəsildə Azərbaycan iqtisadiyyatının maliyyə təminatının mövcud vəziyyəti qiymətləndirilib. Təhlillər aparılarkən ilk olaraq Azərbaycanda müəyyən inkişaf yolu keçmiş maliyyə mexanizmləri, o cümlədən dövlət və özəl maliyyə mexanizmləri öyrənilib. Sonrakı fəsillərdə post neft dövründə maliyyə təminatının istiqamətləri və bu istiqamətdə ortaya qoyulan siyasət qiymətləndirilib. Son olaraq diversifikasiyanın maliyyə təminatının formalaşması və iqtisadiyyatın xarici fluktasiyalara davamlılığının artırılmasında yeni maliyyə mənbələri, o cümlədən vençur kapitallaşma, mələk investisiyalar, fərdi vəsaitlərin iqtisadiyyata daha geniş miqyasda yönləndirilməsi üçün etimad fondları, birgə fondlar, qiymətli kağızlar bazarı, xarici investisiyalar, remitensilər kimi mənbələr üzrə mexanizmlərə geniş yer verilib.

Tədqiqatın üçüncü fəslində Azərbaycan iqtisadiyyatı makroiqtisadi səviyyədə qiymətləndirilib. Bu məqsədlə iqtisadi mühitin qısa xronikası

təsvir edilib, diversifikasiya səviyyəsinin qiymətləndirilməsi məqsədilə ÜDM, məşğulluq və ixracın sektorlar üzrə xüsusi çəkisi müqayisəli şəkildə təhlil edilib. Eyni zamanda sektorun ötən dövr ərzində inkişaf dinamikası, irihəcmli neft gəlirlərinə reaksiyası, müxtəlif maliyyə mənbələri hesabına investisiya qoyuluşları, sektorlar üzrə maliyyə mənbələrinə çıxış imkanları, 2014-cü ildən sonra formalaşan yeni çağırışlar dövründə makroişiqatorların performansını və s. məsələlərə geniş yer verilib. Sadalananlarla yanaşı, bu bölümdə iqtisadiyyatın, o cümlədən ixracın şaxələndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət proqramları və strategiyaların qısa xronikası öz əksini tapıb. Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə 2016-cı ildə təsdiqlənmiş strateji yol xəritələri isə ayrıca tədqiqat predmeti olaraq xüsusilə də maliyyə təminatı prizmasında əhatəli təhlil edilib.

Üçüncü fəsildə həmçinin 2015-ci ildən etibarən formalaşan yeni xarici konyunktur fonunda müşahidə edilən iqtisadi staqnasiyanın ayrı-ayrı sektorlara təsiri daxil olmaqla, son 10 illik inkişaf dövrü statistik və empirik təhlil edilib. Təhlilin ayrı-ayrı sektorlar üzrə simmetrikliliyi təmin edilib. Bu isə müqayisəli qiymətləndirmə imkanını daha da artırıb.

Dördüncü fəsildə isə Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyasının və diversifikasiyanın maliyyə təminatının sektorlar üzrə ekonometrik qiymətləndirilməsi həyata keçirilib. Diversifikasiyanın ekonometrik qiymətləndirilməsi zamanı VAR modeli, maliyyə təminatının qiymətləndirilməsi zamanı isə SLR modeli tətbiq edilib. Beləliklə, həyata keçirilən fiskal və monetar siyasətin, investisiya siyasətinin iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və diversifikasiyanın maliyyə təminatının gücləndirilməsinə təsirləri ölçülüb. Məqsəd, ilk olaraq müqayisəli üstünlüyə malik olan sektorların üzə çıxarılması ilə yanaşı, gələcək reformların icrası zamanı sektorlar üzrə maliyyə təminatının gücləndirilməsi istiqamətində daha təkmil strategiyaların hazırlanması imkanlarının müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın beşinci fəslində Azərbaycan iqtisadiyyatının maliyyə təminatının gücləndirilməsi məsələlərinə həsr edilib. Bunun üçün ilk olaraq sektorlar üzrə ekonometrik qiymətləndirmənin nəticələri ümumiləşdirilib. Daha sonra iqtisadiyyatın diversifikasiyasına yönələn maliyyə mexanizmlərinin inkişaf imkanları təhlil obyektinə olub. Maliyyə təminatının gücləndirilməsində institusional islahatların əhəmiyyəti və

təsir imkanları ayrıca sual olaraq müəyyən edilib və bu istiqamətdə araşdırma aparılıb. Son olaraq maliyyə təminatının gücləndirilməsində fiskal siyasətin effektivliyi üzrə təhlil aparılıb.

Tədqiqatın yekununda yuxarıda sadalanan çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə çoxistiqamətli təkliflər hazırlanıb ki, bu da tədqiqatın real sektora tətbiqi imkanını daha da artırır.

İqtisadiyyatın, o cümlədən maliyyə təminatının diversifikasiyası üçün liberal iqtisadi mühitin tam təmin edilməsi və ölkənin beynəlxalq reputasiyasının daha da yüksəldilməsi üçün aidiyyəti dövlət qurumlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi meyarları yeni yanaşma daxilində həyata keçirilməsi, dövlət qurumları üzrə performansın qiymətləndirilməsi mexanizminin tətbiqi vacib islahat istiqamətləri olaraq qiymətləndirilib.

İqtisadiyyatın maliyyə təminatının gücləndirilməsində vergi alətindən geniş istifadə edilməsinin zəruriliyi xüsusilə vurğulanıb. Vergi yükünün azaldılması iqtisadiyyata investisiya axınının təşviqi ilə yanaşı, sahibkarlıq subyektlərinin yığım imkanlarını artırmaqla sərmayə qoyuluşlarının genişlənməsinə şərait yarada bilər.

Geostrateji üstünlükdən səmərəli yararlanmaq üçün ölkə üzrə xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, xüsusilə də qonşu ölkələrlə sərhəd bölgələrində azad iqtisadi zonalar yaradılması diversifikasiya prosesini sürətləndirir, iqtisadiyyatın maliyyə təminatının gücləndirir, o cümlədən xarici investisiya axınına artırmağa bilər. Ölkə iqtisadiyyatının digər istiqamətlərinin inkişafı üçün multiplikator funksiyasının yerinə yetirməklə üfqi diversifikasiyaya pozitiv təsir edə bilər.

Fiskal və monetar siyasət arasında korrelyasiyanın dərinləşdirilməsi yolu ilə inflyasiya, məzənnə hədəfləri ilə yanaşı məşğulluq, məcmu tələb, iqtisadi diversifikasiya arasında tarazlaşdırıcı səviyyə müəyyən edilə bilər. Bu məqsədlə, xüsusilə də Mərkəzi Bank monetar siyasətini yenidən gözdən keçirməli, qısa və ortamüddətli plan hazırlanmalıdır. Başqa sözlə, ən qısa zamanda optimal monetar siyasətə keçid edilməsi, iqtisadi suyektlərin maliyyə vəsaitlərinə çıxış imkanlarının artırılması post neft dövrünün prioritet çağırışlarındanır.

Xaricdə yaşayan iş adamlarının iqtisadi proseslərdə iştirakçılığını artırmaq məqsədilə xüsusi strategiyanın hazırlanmasına ehtiyac var. Strategiyada xaricdə yaşayan Azərbaycan əsilli biznes subyektləri üçün

təşviqedicə təkliflərin də daxil edildiyi xüsusi rejimin tətbiqi nəzərdə tutularsa, nəticədə iqtisadiyyatın maliyyə mənbələri daha da şaxələndirilə bilər. Qeyd edilən güzəştlərlə yanaşı, xaricdə yaşayan və Azərbaycan iqtisadiyyatına sərmayə qoyan azərbaycanlıların vətəndaşlıq vəziyyətindən asılı olmayaraq, güzəştli kreditlərdən yararlanma imkanı yaradılması bu istiqamətdə axını daha da sürətləndirə bilər.

Tədqiqat nəticəsində tövsiyyə edilən təkliflərin icrası ölkənin biznes mühitində müsbətə doğru dinamikanı sürətləndirməklə yanaşı, diversifikasiya siyasətinin dərinləşdirilməsi, maliyyə təminatının inkişaf etdirilməsi və dayanıqlı modelin yaradılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Müxtəlif metod və yanaşmalar öyrənilib və tətbiq edilib. Mövzunun öyrənilməsinə nəzəriyyədən başlanılsa da, ardınca problemlə üzləşən iqtisadiyyatların təhlili praktiki əsaslandırmanın əsas elementi olaraq istifadə edilib. VAR və SLR modellərindən istifadə edilməklə, ekonometrik qiymətləndirmə ilə ənənəvi yanaşmanın sektorlar üzrə ayrı-ayrılıqda təsiri araşdırılıb və beləliklə, müəyyənləşdirilməsi mümkün olan zəif halqalar üzrə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan çıxış yollarının müəyyən edilməsi mümkün olub.

Beynəlxalq təcrübədə iqtisadi diversifikasiyanın maliyyə təminatının ənənəvi və qeyri-ənənəvi istiqamətləri, maliyyələşmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yolları, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə maliyyə axının əsas mənbələri, daxili və xarici investisiyanın oxşar və fərqli tərəfləri, resurs gəlirlərinin real iqtisadiyyata injeksiyası mexanizmləri üzrə çoxşaxəli təhlillər aparılmışdır. Bu məqsədlə Azərbaycanın və dünyanın çoxlu sayda alim və tədqiqatçıların elmi əsərləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş və tezisə nəzəri əsasları daha da gücləndirilmişdir. Tədqiqatın predmetinə uyğun olaraq Azərbaycan alimlərindən, Ə.C.Muradov, Z.Ə.Səmədzadə, A.F.Musayev, Ə.X.Nuriyev, Ə.Ə.Ələkbərov, F.F.Mustafayev, M.A.Əhmədov, Z.F.Məmmədov, N.M.Xudiyev, D.A.Bağirov, R.T.Həsənov, M.X.Həsənli, E.M.Sadiqov, M.M.Bağirov, Ü.Q.Əliyev, Y.H.Həsənli, Ə.İ.Bayramov, M.M.Sadiqov, V.Ə.Qasımlı, Q.İ.Bayramov, E.B.Süleymanov, klassik, neoklassik və ortodoks iqtisadi nəzəriyyələr üzrə isə A.Hirşman, J.Thompson, A.Boehmer, R.Gouvea, V.Gauntam, C.Papageorgiou, N.Spatorofa,

R.Haussman, J.Hwang, D.Rodrik, Z.Naqvi, D.Lederman, W.Maloney, M.Agosin, J.Imbs, R.Wacziarg kimi məşhur iqtisadçı alimlərin, tədqiqatçıların əsərlərindən diversifikasiyanın istiqamətləri, sektorlar üzrə arxa və irəli əlaqələr, kapitaldan şaxələndirməyə gedən yol, maliyyə təminatının iqtisadiyyatın diversifikasiyasında əhəmiyyəti, diversifikasiya təyinətli maliyyə mexanizmlərinin təşəkkül tapmış formaları, resurs gəlirlərinin real iqtisadiyyata təsirləri məsələlərin təhlilində geniş istifadə edilib.

Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı kimi qlobal institutlarının hesabatlarından, təhlil və tövsiyələrindən istifadə edilməklə, mövcud qlobal trendlər, xarici faktorlar və yerli konyunkturun şaxələndirməyə təsirləri, diversifikasiyanın maliyyə təminatında bu institutların dəstək mexanizmləri öyrənilib.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Azərbaycan iqtisadiyyatının post-neft dövründə diversifikasiyasının həyata keçirilməsi potensialının səmərəli istifadəsi üçün maliyyə mənbələrinin gücləndirilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsi, maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, iqtisadiyyata investisiya axınlarının daha da sürətləndirilməsi mexanizmlərinin üzə çıxarılması, milli iqtisadiyyatının inkişafı üzrə icra edilən dövlət proqramlarının, strateji yol xəritələrinin maliyyə mənbələri üzrə dəstəklənməsi yollarının elmi təhlili, praktiki müqayisəsi, müəyyənləşdirilməsi və bütün bunların reallaşdırılması imkanlarını artıracaq tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir. Qeyd edilən məqsədlərə nail olmaq üçün tədqiqat zamanı aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilib və həyata keçirilib:

- iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə təminatının gücləndirilməsi məsələlərinin nəzəri təhlili;
- diversifikasiya siyasətinin maliyyə təminatı üzrə beynəlxalq təcrübənin nəzəri və praktiki istiqamətlərdə təhlili;
- iqtisadiyyatın maliyyə təminatının gücləndirilməsi məsələlərinin islahatların uğurla icrası üçün əhəmiyyətinin müqayisəli formada öyrənilməsi;
- resurs ölkələrində iqtisadiyyatın “Holland sindromu” və yaxud “resurs bolluğu” kimi simptomlarından müdafiəsi mexanizmlərinin öyrənilməsi;
- resurs gəlirlərinin iqtisadiyyata müsbət və mənfi təsirlərinin

- qiymətləndirilməsi;
- iqtisadiyyatın resur gəirlərinin uğurlu sterilizasiyası metodlarının öyrənilməsi;
 - beynəlxalq praktikada maliyyə təminatının diversifikasiyası təcrübələrinin müqayisə edilməsi;
 - Azərbaycan iqtisadiyyatının keyfiyyət diversifikasiyası üzrə qiymətləndirilməsi və tətbiqi potensialının öyrənilməsi;
 - iqtisadiyyatın sektorlarının diversifikasiya baxımından ekonomik modelləşdirilməsi;
 - iqtisadiyyatın sektorlarının maliyyə təminatının ekonometrik modelləşdirilməsi;
 - post-neft dövrünün çağırışlarına uyğun olaraq iqtisadi diversifikasiyanın maliyyə təminatının gücləndirilməsinin rəasional mənəbələrinin müəyyənəşdirilməsi;
 - maliyyə təminatının gücləndirilməsi ilə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi arasında funksional əsilılığın müəyyən edilməsi;
 - mövcud infrastrukturun iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə təminatının gücləndirilməsində əlavə dəyər yaratması imkanlarının müəyyənəşdirilməsi;
 - iqtisadi diversifikasiyanın maliyyə təminatı ilə fiskal və monetar siyasət arasında empirik əsilılığın müəyyənəşdirilməsi;
 - fiskal konsolidasiya siyasətinin iqtisadi diversifikasiyanın maliyyə təminatına təsirinin qiymətləndirilməsi;
 - xarici fluktasiyaların iqtisadi diversifikasiyanın maliyyə təminatına nəzəri və praktiki təsirlərinin müəyyənəşdirilməsi.

Tədqiqatın obyektı. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının diversifikasiyasının maliyyə təminatının gücləndirilməsi tədqiqatın obyektidir.

Tədqiqatın predmeti. Qlobal səviyyədə iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə təminatının gücləndirilməsi üzrə uğurlu təcrübələrin üzə çıxarılması, müasir mexanizmlərin tətbiqi imkanları, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində maliyyə təminatının gücləndirilməsinin əhəmiyyəti və mövcud potensialdan daha səmərəli istifadə məsələləri tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri metodoloji əsasını dünya alimlərinin, iqtisadçılarının fundamental tədqiqatlarının nəticələri, elmi iqtisadi nəzəriyyələr, dialektikanın kateqoriyaları,

anlayışları, prinsipləri, qanunların iqtisadi araşdırmalarda tətbiqi imkanları, kəmiyyət və keyfiyyət yanaşmaları, beynəlxalq maliyyə qurumlarının təhlilləri təşkil edib. Araşdırma predmetinin hərtərəfli öyrənilməsi məqsədilə ekonometrik, emipirik qiymətləndirmə, statistik müqayisə metodları geniş tətbiq edilib, keyfiyyətin artırılması üçün induksiya, deduksiya, mühakimə kimi sistemli yanaşmalardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət qurumlarının ölkə iqtisadiyyatı, maliyyə və bank sistemi, fiskal və monetar siyasəti haqqında hesabatları, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində icra edilmiş və yaxud icrası planlaşdırılan dövlət proqramları, konsepsiya və strategiyaları, beynəlxalq maliyyə qurumlarının hesabatları, təhlilləri və tövsiyələri, xarici araşdırmaçıların və alimlərin əsərləri, müəllifin şəxsi müşahidə və hesablamaları tədqiqatın informasiya bazasını təşkil edib.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Tədqiqat işinin yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- keyfiyyət diversifikasiyası nəzəri və praktiki olaraq müəyyənləşdirilib, Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiqi üzrə emipirik təhlillər aparılıb, mövcud vəziyyət qiymətləndirilib və maliyyə təminatının gücləndirilməsi məsələləri keyfiyyət diversifikasiyası aspektindən dəyərləndirilib;
- Azərbaycan iqtisadiyyatının sektorları ayrı-ayrılıqda ekonometrik modelləşdirilib və iqtisadi şaxələnmənin model əsaslandırılmasına nail olunub.
- post-neft dövrünün müasir çağırışlarına uyğun olaraq iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə təminatının gücləndirilməsinin rəasional mənbələri müəyyənləşdirilib;
- iqtisadi diversifikasiyanın maliyyə təminatı ilə iqtisadiyyatın üfui və şaquli diversifikasiyası arasında funksional asılılıq qiymətləndirilib;
- monetar və fiskal siyasət iqtisadiyyatın maliyyə təminatı aspektindən ekonometrik qiymətləndirmənin predmeti olaraq müəyyən edilib;
- maliyyə təminatının gücləndirilməsinin yolu ilə sektorlar üzrə klasterlərin yaranması imkanları, elmi və praktiki əlaqə müəyyən edilib;
- milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin icrasının iqtisadi diversifikasiyanın maliyyə təminatının gücləndirilməsinə təsirləri müəyyənləşdirilib;
- ixracın diversifikasiyasında keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliyi ilə

iqtisadiyyatın maliyyə təminatının gücləndirilməsi arasında korrelyasiya elmi araşdırmanın predmetinə çevrilib;

- xüsusi iqtisadi zonalar iqtisadiyyatın diversifikasiyası siyasətinin alternativ maliyyə təminatı aspektindən dəyərləndirilib;
- son illər formalaşdırılmış güclü infrastrukturun iqtisadi diversifikasiyanın maliyyə təminatının gücləndirilməsində əlavə dəyər yaratması imkanları qiymətləndirilib;
- post-neft dövründə iqtisadiyyatın maliyyə təminatının gücləndirilməsi fiskal konsolidasiya siyasəti aspektindən qiymətləndirilib;
- vergi siyasəti iqtisadiyyatın maliyyə təminatının gücləndirilməsi aləti kimi tədqiqatın obyektı olub, vergi dərəcələri ilə iqtisadi diversifikasiya arasında nəzəri və praktiki asılılıq ölçülüb.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat zamanı əldə edilmiş nəticə və tövsiyələr Azərbaycan iqtisadiyyatının post-neft dövründə daha sürətli şaxələndirilməsi, keyfiyyət diversifikasiyasına nail olunması, resurs asılılığının minimuma azaldılması və real sektorun aparıcı rolunun daha da gücləndirilməsi istiqamətində aparılan islahatların, qəbul edilən dövlət proqramlarının, konsepsiya və strategiyaların, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı ildə təsdiqlədiyi “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Fərmanının qarşıya qoyduğu hədəf fəaliyyətlərin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin gücləndirilməsi məqsədilə istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobeasiya və nəticələrinin tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas yenilikləri, əldə edilmiş nəticələr və irəli sürülmüş təkliflər müxtəlif elmi praktiki konfranslarda müzakirə edilərək bəyənilmiş və Azərbaycan iqtisadiyyatında həyata keçirilən islahatlarda geniş istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işində əksini tapan bir sıra təkliflər artıq Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərə alınmışdır. Belə ki, “Azərbaycan Respublikası Vergilər Məcəlləsinə” edilən əlavə və dəyişikliklərdə təkliflərin bir qismi nəzərə alınmış və artıq tətbiq olunmaqdadır. Təkliflər digər müvafiq dövlət qurumlarına da təqdim olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankında aparılan müzakirələrdə də təkliflərin tətbiqi imkanları qiymətləndirilmiş və bu istiqamətdə razılıqlar əldə edilmişdir. Bütövlükdə, dissertasiya işində olan bir sıra təkliflər artıq milli qanunvericilikdə nəzərə alınmış və icrasına başlanılmışdır.

Dərc edilmiş məqalələr. Dissertasiya işinin nəticələrinə uyğun olaraq 20,35 çap vərəqi həcmində 35 elmi məqalə və tezis və 22,0 çap vərəqi həcmində monoqrafiya çap edilmişdir.

Məqalələrin bir qismi Web of Science bazasına daxil olan beynəlxalq jurnallarda nəşr edilib. Digər bir sıra tədqiqatlar ilə yanaşı aşağıda qeyd olunan məqalələr yerli araşdırmaçılar ilə yanaşı xarici tədqiqatçıların da istinad etdiyi elim araşdırmalar siyahısına daxildir:

- “Neft şokunun Xəzərsahili ölkələrə təsirləri: Diversifikasiya siyasəti və iqtisadi subsidiya”, Resources Policy, Böyük Britaniya, Oktyabr 2017
- “Resursla Zəngin Türk-dilli ölkələrdə volatillik, diversifikasiya və neft şoku: Canlanma üçün imkanlar”, Bilig, Türkiyə, Noyabr 2017
- Azərbaycan Qafqazın əsas iqtisadiyyatı kimi: Rusiya, İran və Türkiyə qonşuluğunda növbəti 15 il, OECD Press, Fransa, Noyabr 2017
- “Avrasiya İqtisadi Birlik üçün iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi: Regional liner reqresiya üçün tətbiq”, Communist an Post-communist Studies, ABŞ, Sentyabr 2019
- “Kollateral ziyan: Qərbin Rusiyaya sanksiyaları və onun Rusiyanın post-kommunist qonşularına təsirlərinin qiymətləndirilməsi”, International Economics, Almaniya, İyul 2020

İşin quruluşu və həcmi: Dissertasiya giriş, 5 fəsil, 18 yarım fəsil, nəticə və təklif, ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən ibarətdir. Ədəbiyyat siyahısı və əlavələr istisna olunmaqla, işin həcmi 330 səhifədən ibarətdir. Tədqiqatın strukturuna 27 cədvəl, 60 şəkil daxildir.

Dissertasiyanın strukturu

Giriş

I Fəsil. İqtisadi diversifikasiyanın maliyyə təminatının nəzəri-metodoloji əsasları

- 1.1. Maliyyə təminatının gücləndirilməsi: diversifikasiya siyasətinin əsası kimi
- 1.2. Konsentrasiyadan diversifikasiyaya: neft ölkələri, nailiyyətlər və çətinliklər
- 1.3. İqtisadi diversifikasiyanın maliyyə təminatının nəzəri istiqamətləri
- 1.4. Xarici investisiya və vençur kapital diversifikasiyanın maliyyə təminatının formalaşmasının mühüm istiqaməti kimi

II Fəsil. Azərbaycan iqtisadiyyatının maliyyə təminatının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

2.1. Azərbaycanda iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə təminatı mexanizmləri

2.2. Post neft dövründə maliyyə təminatının formalaşması istiqamətləri

2.3. Diversifikasiyanın maliyyə təminatının formalaşmasında yeni maliyyə alətlərinin qiymətləndirilməsi

2.4. Strateji yol xəritələri: post neft dövrünə kompleks baxış

III Fəsil. Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyasının maliyyə təminatı aspektindən makroiqtisadi qiymətləndirməsi

3.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının makroiqtisadi təhlili

3.2. Azərbaycan iqtisadiyyatının sektorları üzrə statistik təhlil

3.3. İqtisadiyyatın, ixracın şaxələndirilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən dövlət proqramları və strategiyalar

IV Fəsil. Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyasının maliyyə təminatının ekonometrik qiymətləndirilməsi

4.1. Sektoral qiymətləndirmə məqsədi ilə tətbiq edilən Vektor avtoregressiya modelinin qısa xülasəsi

4.2. Sektorlar üzrə iqtisadi siyasətin ekonometrik ölçülməsi

4.3. İqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə təminatının ekonometrik qiymətləndirilməsi

V Fəsil. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın maliyyə təminatının gücləndirilməsi

5.1. Azərbaycan iqtisadiyyatın diversifikasiya səviyyəsinin ekonometrik qiymətləndirilməsi nəticələrinin ümumiləşdirilməsi

5.2. Azərbaycan iqtisadiyyatında diversifikasiyaya hədəflənən maliyyə təminatının gücləndirilməsi istiqamətləri

5.3. İqtisadi diversifikasiyanın maliyyə təminatının gücləndirilməsində institusional islahatların təsirlərinin qiymətləndirilməsi

5.4. Effektiv fiskal siyasət: maliyyə təminatının gücləndirilməsi istiqaməti kimi

Nəticə

Ədəbiyyat siyahısı

Əlavələr

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

İqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə təminatının gücləndirilməsi məsələləri müasir iqtisadi tədqiqatların əsas mövzularından biri hesab edilir. Çünki iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasəti paralel olaraq maliyyə çıxış imkanlarının artırılması, mənbələrin diversifikasiya edilməsi və beləliklə, iqtisadi təşəbbüslərin dəstəklənməsi kimi istiqamətlər üzrə məsələləri gündəmə gətirir. 2014-cü ilin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yaranan yeni çağırışlar iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi yolu ilə karbohidrogen resurslarından asılılığının aradan qaldırılmasını prioritetə çevirib. Bu məqsədlə 2016-cı ilin sonunda strateji yol xəritələri qəbul edilib. Yol xəritələrində icrası nəzərdə tutulan fəaliyyətlərin maliyyələşdirilməsi isə maliyyə təminatının gücləndirilməsi məsələlərini daha da aktuallaşdırıb. Bu tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Azərbaycan iqtisadiyyatının maliyyə təminatının gücləndirilməsi imkanlarını üzə çıxarmaq, beynəlxalq təcrübənin ətraflı öyrənilməsi yolu ilə yeni maliyyə mexanizmlərinin tətbiqi imkanlarını nəzəri olaraq təhlil etməkdir. Lakin maliyyə təminatının gücləndirilməsi məsələlərinin daha dərin təhlil edilməsi üçün əvvəlcə iqtisadiyyatın diversifikasiyası siyasətinin nəzəri və praktiki əsasları öyrənilməlidir.

İqtisadi diversifikasiya mövzusunun işləyərkən, “qeyri-taraz inkişaf” yanaşması daxilində geri və irəli əlaqələr (“backward and forward linkages”) anlayışları da nəzərdən keçirilməlidir. Bu əlaqələr ilk dəfə məşhur iqtisadçı Albert Hirşman tərəfindən formalaşdırılıb və inkişaf etdirilib. İqtisadi diversifikasiyalaşmanın uğurlu fəaliyyəti üçün bu əlaqələrin qurulması əsas amillərdən biridir. *Geri əlaqələr* dedikdə, müəyyən bir sahəyə xidmət göstərən və onun xammal bazasını təşkil edən (həm maddi, həm də informasiya mənasında) həm şaquli, həm də üfüqi əlaqələrlə bağlı sahələrin inkişafı nəzərdə tutulur. *İrəli əlaqələr* dedikdə isə o nəzərdə tutulur ki, hər hansı bir fəaliyyət sahəsi inkişaf edir və bu da həmin sahənin məhsullarından xammal kimi istifadə edən sahələrin də inkişafına gətirib çıxarır. Məsələn, polad emalı sənayesinin genişləndirilməsi həm poladın emalı üçün zəruri olan xammal hasilatı və ya çuğun istehsalı sahəsinə təkan verir, bu da öz növbəsində, həmin xammal sahələrinin arxa əlaqələrini genişləndirir. Digər tərəfdən, ölkədə maşınqayırma, məişət texnikası və yüksək texnologiyalar sahəsində

istifadə olunan polad artıq daha əlverişli və məhsuldar şəkildə istehsal olunduğundan, irəli əlaqələr vasitəsilə bu sahələr də inkişaf edir. Beləcə, hər hansı bir sahənin inkişafı yalnız həmin sahədə istehsal və məşğulluğu deyil, həm də üfui və şaquli istiqamətdə əlaqədə olduğu müəssisələrin də genişlənməsinə və ümumilikdə iqtisadiyyatda məşğulluq və əlavə dəyərin artımına gətirib çıxarır.

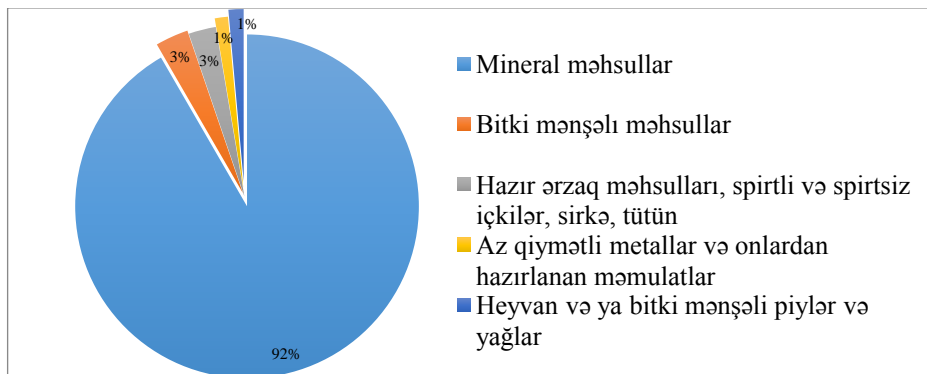
R.Gouvea və V.Gauntam dörd əmtəə qrupu: yanacaq məhsulları, emal sənayesi məhsulları, qida və kənd təsərrüfatı məhsulları və metal faydalı qazıntı qrupları üzrə vahid indeks modelindən istifadə edərək, ölkələrin ixrac fəaliyyətini təhlil edirlər. Alınan nəticə ümumi nəzəri gözləntilərlə yaxınlıq təşkil edir; müəlliflər göstərir ki, ixrac portfoliosu daha çox sənaye məhsullarından ibarət olan ölkələrin ixrac fəaliyyəti digər ölkələrə nisbətən daha yaxşıdır. Yəni, bu ölkələrin ixrac həcmində kəskin artım və ya azalma müşahidə olunmur və ölkələrin ticarət riskləri ilə qarşılaşma ehtimalı daha aşağıdır.

C.Papageorgiou və N.Spatorofa az inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini təhlil edərkən iqtisadi diversifikasiyanın daha bir faydası emal sənayesinin keyfiyyət imkanlarını təkmilləşdirmək imkanlarının daha geniş olması ilə əlaqələndirirlər. Belə ki, resurs sənayesi və ənənəvi kənd təsərrüfatı sektorları ilə müqayisədə, emal sənayesi və yüksək texnologiyalar sektorları məhsullarının dəyər tutumu və istehsal metodologiyası daha yüksək ixtisaslı əmək, araşdırma və inkişaf (Research and Development) və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi ilə daha çox təkmilləşdirilə bilər. Bu isə ölkə daxilində əlavə dəyər yaradılması imkanlarını genişləndirəcəkdir .

Hazırda isə **keyfiyyət diversifikasiyasına**, o cümlədən qeyri-enerji ixracatında innovativ məhsulların payının artırılmasına beynəlxalq maliyyə qurumlarının tədqiqatlarında xüsusi yer verilməkdədir. Tədqiqatçılar Giray Gozgor və Muhlis Can, həm İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv olan və üzv olmayan ölkələrdə innovativ məhsulların ixracını təhlil edərək belə nəticə gəlmişdirlər ki, resurs iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə keyfiyyət ixracatının payı aşağı olaraq qalmaqdadır.

Ayrı-ayrı ölkələr üzrə təcrübələrin təhlili zamanı aydın olur ki, bir sıra orta xüsusiyyətlərin olmasına baxmayaraq, hər bir ölkəyə məxsus diversifikasiya siyasətinin özünəməxsus tərifləri vardır. Bu fərqliliklər Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün də keçərlidir. Azərbaycan

İqtisadiyyatının nə dərəcədə bir sektor üzrə konsentrasiya olduğunu rəsmi statistikadan görə bilərik. Belə ki, neft qiymətlərinin yüksək olduğu 2011-ci ildə ÜDM 65 milyard dollar səviyyəsində idisə, 2016-cı ildə 37,5 milyard dollara qədər azalıb (Dövlət Statistika Komitəsi 2016).

Şək.1. 2015-ci il üçün ixracın əmtəə strukturu, faizlə

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2017

Sart və ya mötədil sənayeləşmə siyasəti – bu yanaşma, əsasən dövlətin sənayeləşmə və iqtisadi diversifikasiya prosesinə müdaxilə səviyyəsi və rolunun artması ilə meydana gəlmişdir. Mötədil sənayeləşmə siyasəti dövlətin yeni sənaye sahələrinin və məhsullarının inkişafı prosesinə birbaşa müdaxiləsini istisna edir və mövcud makroiqtisadi şəraitin və fiskal inzibətçiliyin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə yerli istehsalçılar və ixracla məşğul olan müəssisələr üçün əlverişli mühitin yaradılmasını ehtiva edir. Buraya stabil inflyasiya və məzənnə siyasəti, kiçik və orta müəssisələr üçün kredit imkanlarının yaradılması, bank sisteminin təkmilləşdirilməsi, həmçinin özəl müəssisələr üçün qeydiyyat və hesabatlılıq kimi inzibati prosedurların sadələşdirilməsi kimi alətlər daxildir.

Birbaşa xarici investisiyaların ixrac diversifikasiyası üzərindəki təsiri ilə əlaqədar bir sıra empirik tədqiqat işləri mövcuddur. Belə ki, Iwamoto və Nabeshima ölkə üzrə Herfindal-Hirşman indeksi şəklində ifadə olunmuş cari ilin ixrac diversifikasiyası səviyyəsi ilə beş il əvvəlki xarici investisiya səviyyəsi arasında ekonometrik korrelyasiya əlaqəsini tədqiq etmiş və birbaşa xarici investisiyaların iqtisadi diversifikasiyaya müsbət təsirini göstərmişlər. B.Tadesse və E.K.Shukralla qeyd edirlər

ki, empirik qiymətləndirmə zamanı birbaşa xarici investisiya axınlarının müstəqil dəyişən olaraq modelə daxil edilməsi bu amilin iqtisadi diversifikasiya üzərindəki təsirini etibarlı şəkildə ölçməyə qadir deyil. Belə ki, xarici investisiyalar axını bir sıra fluktuasiyalarla müşayiət olunur. Müəlliflərin fikrincə, bu göstərici əvəzinə ölkədə mövcud olan birbaşa xarici investisiyalar ehtiyatı göstəricisinin istifadə olunması daha məqsədəuyğundur.

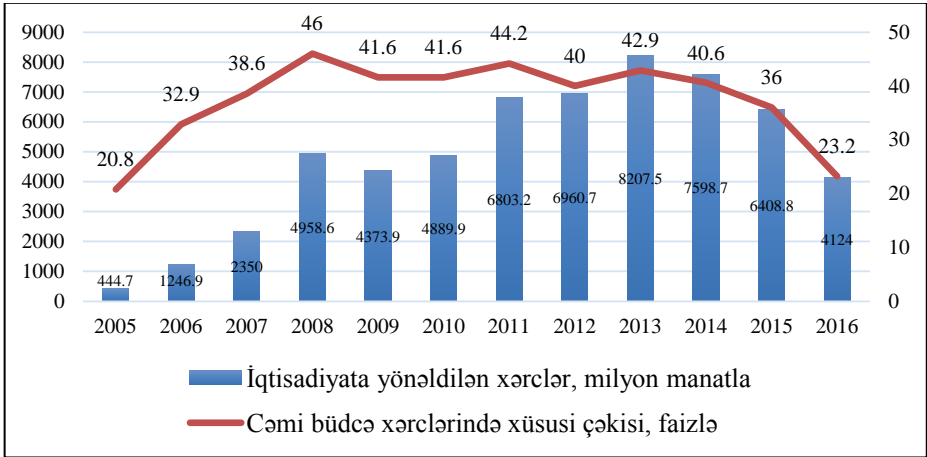
Bütün bunları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, uğurlu iqtisadi diversifikasiya siyasəti hər hansı bir bazar subyektinə və ya resursların cəlb edilməsi strategiyasına üstünlük verməklə yox, bu subyektlərin ortaqlıq və qarşılıqlı əməkdaşlığı və koordinasiyası ilə daha uğurlu nəticələr verir. Həm dövlətin iqtisadi sferadakı fəaliyyət uğursuzluqları, həm də bazarın fəaliyyətindəki uğursuzluqlar yalnız hər iki tərəfin razılaşıdırılmış fəaliyyəti ilə aradan qaldırıla bilər. Bu vəziyyət özəl sektorun zəif inkişaf etdiyi ölkələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etməkdə olan və resurs-asılı ölkələrdə dövlət gəlirlərinin səmərəli şəkildə yönləndirilməsi, sərbəst və ya mötədil sənayeləşmə strategiyalarının müvafiq şəkildə istifadə olunması həm xarici investisiyaların cəlb olunmasına, həm də ölkə daxilində mövcud resursların səmərəli şəkildə istehsalə daxil edilməsinə şərait yaradacaqdır. Bu siyasət kredit vəsaitlərinin əlçatanlığı, fiskal yükün azaldılması və s. kimi alətlərlə mümkündür.

Vençur kapital bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda risk kapitalı olaraq da qiymətləndirilir. Çünki maliyyələşdirmənin bu növü biznesin fikir və yaxud erkən mərhələlərinə daha çox diqqət yetirir ki, bu da layihənin risk səviyyəsini dəfələrlə artırır. Müasir təcrübədə vençur maliyyələşdirilməsi elmi texniki araşdırmaların, ixtiraların, yeni lakin kiçik firmaların həyata keçirdiyi riskli ancaq perspektivi olan təşəbbüslərin maliyyələşdirilməsi formalarından olmaqla hazırda iqtisadi yeniliklərin əsas dəstəkləyici gücü hesab edilir.

Göründüyü kimi, 2005-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə dövlət büdcəsinin iqtisadiyyat xərcləri 18.5 dəfə artıb. Paralel olaraq dövlət büdcəsinin xərclərində iqtisadiyyat xərclərinin xüsusi çəkisi müvafiq dövr ərzində 22.1 faiz bəndi artaraq 42.9%-ə çatıb.

Nəzərə alsaq ki, 2013-cü ildə qeyd edilən istiqamət üzrə büdcə xərcləmələri 2005-ci ilin cəmi fiskal xərclərindən (2005-ci il, dövlət büdcəsinin xərcləri: 2140.7 milyon manat, AZSTAT, 2018) 3.8 dəfə

artıqdır, dinamikanın sürəti haqqında daha dolğun təsəvvür formalaşdırmış olarıq.

Şək.2. Dövlət büdcəsinin iqtisadiyyata yönəldilən xərclərinin dinamikası

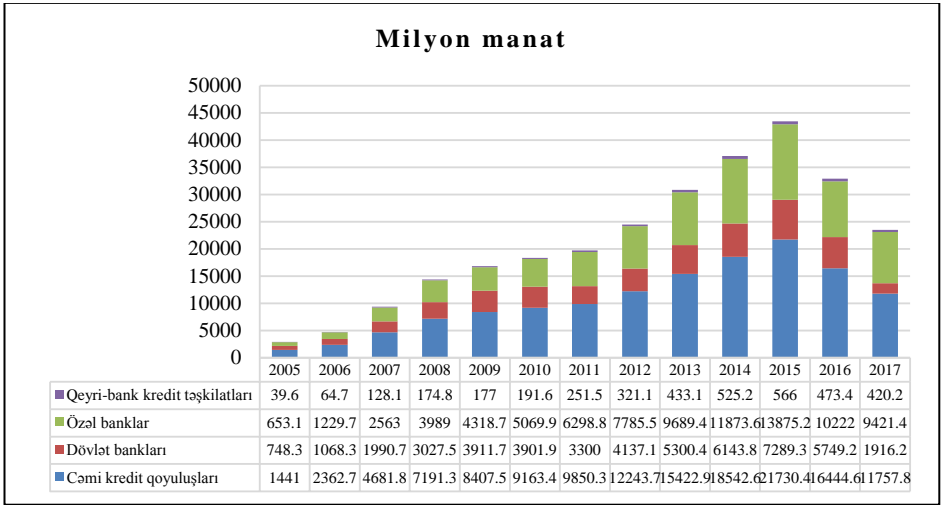
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2018

Maliyyə bank sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm ilkin kapital mənbəyi olmaqla, xüsusilə də 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən əhəmiyyətli səviyyədə inkişaf etməyə başladı. İnkişafı şərtləndirən əsas məqamlara fiskal gəlirlərin artması fonunda artan xərcləmələrin ölkədə qeyri-ticari sektorlar üzrə tələbi artırması, siyasi sabitliyin dəstəklədiyi biznes mühiti, işlənməmiş iqtisadi sferalar çoxluğu və təşəbbüskarlığın artması, bank sektoruna xarici və daxili kapital axının sürətlənməsi, sektorda mənfəət normasının yüksək olması kimi faktorları aid etmək olar.

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda 1920-1990-cı illəri əhatə edən 70 illik zaman kəsiyində SSSR-nin subyekti kimi planlı iqtisadi sistem mövcud olub və dövrün başlanğıc illərində ölkənin kapital sahiblərinin mülkiyyətsizləşdirilməsi, sonradan isə kapital yığıcı modelini inkar bu sahədə əhəmiyyətli boşluğun yaranması ilə nəticələnib.

2005-2015-ci illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına ümumi kredit qoyuluşları 15 dəfə artaraq 21.7 milyard manata çatıb. Artım bütün istiqamətlər üzrə qeydə alınıb. Belə ki, müvafiq dövr ərzində dövlət

banklarının kredit portfeli 9.7 dəfə artaraq 7.3 milyard manat, özəl banklar üzrə 21.2 dəfə artaraq 13.9 milyard manat, BOKT-lar üzrə isə 10.6 dəfə artaraq 420.2 milyon manata çatıb. Lakin özəl bank kreditləşməsi daha sürətlə artım nümayiş etdirib.

Şək.3. İqtisadiyata müxtəlif mənbələr hesabına kredit qoyuluşları, illər üzrə

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, 2018

Baxmayaraq ki, beynəlxalq təcrübədə iqtisadi subyektlərin əsas maliyyə mənbələrindən biri məhz **qiymətli kağızlar bazarı** hesab edilir, bu sahənin Azərbaycanda zəif inkişaf etməsi sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə mənbələrinə çıxış istiqamətlərini şaxələndirməsi prosesində çətinliklərə səbəb olur.

Yeni maliyyə alətlərinin kapital bazarlarına zəif inteqrasiyası Azərbaycan iqtisadiyyatının maliyyə təminatı sistemini zəiflədən əsas məqamlardan biridir. İqtisadi subyektlərin maliyyə bazarlarına çıxışı başqa ölkələrlə müqayisədə xeyli zəifdir. İqtisadçı alim Zahid Məmmədov hesab edir ki, maliyyə bazarları iştirakçılarının fərdlərin və şirkətlərin investisiya haqqında qərar qəbul etməsində maliyyə alətlərinin çoxçeşidliyi vacib amillərdən hesab edilir. Belə ki, maliyyə alətlərinin müxtəlifliyi alternativ sərmayə mənbələrinin yaranmasına səbəb olur. Hazırda ölkənin maliyyə bazarlarında daha çox ənənəvi alətlərdən (kredit, lizinq, sığorta) istifadə edilir. Hansı ki, səhmlər, istiqrazlar, direvativlər

(törəmə maliyyə alətləri), fyuçer əqdlər, opsiyonlar müasir maliyyə bazarlarının əsas alətlərindən hesab edilir.

Korporativ qiymətli kağızlar bazarı üzrə dövlət qeydiyyatına alınan manatla istiqrazların həcmi 298 milyon, valyuta ilə istiqrazların həcmi isə 1 milyard 61 milyon ABŞ dolları olub. İl ərzində 20 veksəl emissiyası qeydiyyata alınıb.

Cədvəl 1

Azərbaycannın maliyyə bazarlarına çıxış (ÜDM-ə nisbəti, faizlə)

Regionlar	Özəl sektora daxili kreditlər	Səhm əməliyyatlarının həcmi	İstiqraz əməliyyatlarının həcmi
Qərbi Avropa	107%	67%	61%
Türkiyə	75%	50%	26%
Şərqi Avropa	71%	11%	-
Rusiya	59%	12%	12%
Qazağıstan	34%	2%	4%
Azərbaycan	20%	1%	7%

Mənbə: Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, səh: 27

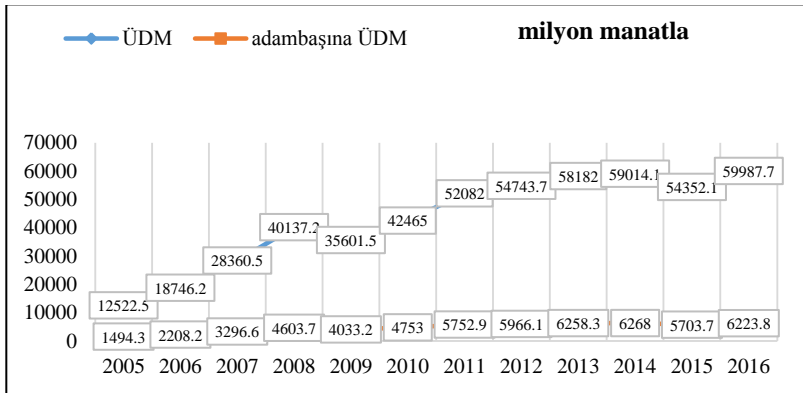
Göründüyü kimi, qeyri-neft iqtisadiyyatının maliyyə əlçatanlığı hazırda əvvəlki illərlə müqayisədə daha çox əhəmiyyətlidir. Bunun üçün sektor üzrə aparılan islahatların daha da dərinləşdirilməsinə ehtiyac var. Ə.Ələkbərov və E.Sadiqovun “Müasir dövrdə maliyyə bazarlarında bank resurslarının iqtisadiyyata təsirinin gücləndirilməsi mühüm strateji prioritetdir” adı ilə dərc etdirdikləri məqalədə Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə vəsaitlərinə çıxış imkanlarının artırılması məqsədilə xüsusi fond birjası yaradılması təklifi ilə çıxış etmişlər. Müəliflər hesab edir ki, investisiya şirkətlərinin və maliyyə bazarlarının fəaliyyətini nizamlayan qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli və paralel olaraq təşviqedic mexanizmlər formalaşdırılmalı, regionlarda maliyyə vasitəçilərinin xidmətlərinə çıxış imkanları inkişaf etdirilməli, qiymətli kağızlar üzərində hüquqların uçotu qaydalarının sadələşdirilməsi yolu ilə törəmə maliyyə alətlərinə maraq artırılmalı, investisiya bankları yaradılmalıdır.

Beynəlxalq təcrübədə iqtisadiyyatın maliyyə təminatının şaxələndirilməsində **“etimad fond”larının (trust fund)** əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Dünya Bankının klassifikasiyasına görə etimad fondları bir və ya bir neçə donorun (banklar da daxil olmaqla) yaratdığı maliyyələşdirmə mexanizmidir. Etimad fondları bəlli bir istiqamətdə problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə yaradılan və müxtəlif

maliyyə mənbələrindən, o cümlədən xeyriyyə fondlarından, korporasiyalardan, dövlətlərdən, beynəlxalq təşkilatlardan toplanmış vəsaitləri idarə edirlər. Bu fondlar dünya, region və yaxud ölkə səviyyəsində xüsusi proqram və fəaliyyətləri maliyyələşdirə bilirlər. Fondlar həyata keçirilən proqramlar çərçivəsində maraq qruplarına qrandlar təklif edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq praktika göstərir ki, diversifikasiya imkanlarının öyrənilməsi zamanı əsasən 3 istiqamətdə – I) ümumi daxili məhsul istehsalı, II) ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğulluq və III) ixracın ayrı-ayrı mal qrupları üzə struktur vəziyyətinin qiymətləndirilməsi mühümdür.

İxrac və həmçinin məşğulluq üzrə şaxələndirmənin ilk və mühüm mərhələsi olaraq ölkə iqtisadiyyatında yaradılan ümumi daxili məhsul istehsalının diversifikasiyasına nail olunmasını əsas hesab edərək bu tədqiqatda ÜDM üzrə model tətbiqi ilə qiymətləndirməyə üstünlük verilib. Beynəlxalq təcrübənin təhlili zamanı aydın olur ki, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlar üzrə diversifikasiya səviyyəsi ilə bu sahələrin əmək tutumu və ixracda payı arasında ciddi korrelyasiya var.

Şəkl.4. ÜDM və adambaşına ÜDM-in illər üzrə dinamikası

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2018

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi neft amili ölkə iqtisadiyyatının mühüm parametrlərindəndir. Belə ki, məhz neft sektoru 1988-1994-cü illəri əhatə edən uzunmüddətli iqtisadi ressesiyanın nəticələrini aradan qaldırmaq üçün əsas maliyyə təminatçısı oldu. Azərbaycanın neft hasilatını artırması ilə dünya bazarlarında neft qiymətlərinin

bahalaşmasının bir-birinə paralel olaraq baş verməsi, 2005-2008-ci illəri əhatə edən 4 il ərzində bu sahənin iqtisadiyyatda payının 12 faiz bəndi artaraq 56,1%-ə yüksəlməsinə səbəb olub. Həmin dövrdə bir sıra yerli iqtisadçılar, beynəlxalq maliyyə qurumları neft asılılığının hədsiz çox olmasını əsas gətirərək neft qiymətlərinin kəskin azalması kimi gələcək riskləri gündəmə gətirirdilər.

Yeni regressiya modellərindən biri isə Vektor avtoregressiya (VAR) idi. 1980-ci ilin əvvəllərində Kristofer Sims tərəfindən işlənib hazırlanan bu model çərçivəsində iqtisadiyyatın inkişaf istiqaməti ilə dövlət tərəfindən həyata keçirilən müxtəlif siyasətlər arasındakı əlaqə öyrənilir. Daha dəqiq desək, model çərçivəsində müxtəlif iqtisadi dəyişənlər arasındakı xətti asılılıq çoxsaylı vaxt dilimləri üzrə tədqiq edilir. Məsələn, bu modeldən istifadə etməklə, monetar siyasətin – pul kütləsinin artırılmasının tikinti sektorunda müsbət və ya mənfi təsirlər yaradacağını müəyyən edilə bilər. Yaxud, vergi siyasətindəki dəyişikliyin əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə, istehsal prosesinə və s. təsirləri model vasitəsilə araşdırıla bilər. Tək dəyişənli VAR modelini ümumiləşdirən, fərqli zaman dilimləri arasındakı dinamikani və qarşılıqlı asılılığı müəyyənləşdirən ekonometrik yanaşmadır. Modeldəki bütün dəyişənlər, dəyişən gecikmələri biri-birindən asılı olaraq, ölçülən indikatorun proseslərə reaksiyasını açıqlayan və hər bir indikatora simetrik olaraq gözdən keçirilir. Bu xüsusiyyəti səbəbindən Christopher Sims iqtisadi asılılıqların ehtimalında nəzəriyyələrdən müstəqil bir metod olaraq VAR modellərinin istifadəsini "inanılmaz müəyyənləşdirmə məhdudiyyəti" nə bir alternativ olaraq müdafiə etmişdir.

Modelin bir sıra üstünlükləri mövcuddur. Əvvəla, istifadə qaydaları bir sıra digər modellərlə müqayisədə daha sadə və çevik hesab edilir. Həmçinin VAR vasitəsi ilə iqtisadiyyatın inkişaf meyillərinə dair proqnozlar hazırlamaq da mümkündür. Belə ki, model çərçivəsində yalnız mövcud məlumatlar nəzərə alınmır. VAR modeli keçmiş məlumatlar əsasında asılılıqları müəyyənləşdirir. Məhz buna görə də hər bir dəyişənin inkişaf tendensiyası və “tarixçəsi” müəyyən edilir. Təbii ki, hansı dövrə qədər olan məlumatların istifadə edilib-edilməməsi də mühüm məsələdir. Belə ki, əgər müddət həddindən artıq uzaq keçmiş əhatə edərsə, götürülən məlumatlar səmərəsiz və faydalılıq əmsalı az olan parametrlərin əldə edilməsi ilə nəticələnə bilər. Eynilə, yalnız çox yaxın keçmişin – məsələn, 1-2 ilin informasiyaları əsasında model

hazırlanarsa, əldə edilən nəticələr təsadüfi xarakter daşıya, reallığa uyğun olmaya bilər. Göründüyü kimi, VAR modelində verilən məlumatlar uzunmüddətli davranışların öyrənilməsi üçün daha münasibdir. Modelin digər üstünlüyü isə onun şok təsirləri də nəzərə alma imkanının olmasıdır [273, p.96-98]. Belə ki, model vasitəsilə şok təsirlər müəyyən edilə və onların dəyişənlər üzərindəki təsirləri də tədqiq edilə bilər. Bütün bunlarla yanaşı, model azsayılı, ancaq böyük əhəmiyyət kəsb edən biznes dövrlərindəki dalğalanmaların tədqiq edilməsində də yararlıdır.

VAR modelində proqnoz verildikən, müəyyən şərtlər də qoyula bilər. Belə bir hipotez götürək – milli valyutanın dəyərinin azaldılması ixracatı artıracaq. Bu iki dəyişən arasındakı münasibətin öyrənilməsində digər mümkün dəyişənlər də nəzərə alınır və şərtlər qoyulur. Məsələn, şərt qoyula bilər ki, milli valyutanın dəyərinin azaldılması o vaxt ixracı artırar ki, ölkə daxilində yeni müəssisələr açılsın, istehsal imkanları genişləndirilsin. Bu şərt yerinə yetirilmədiyi halda ixracda artım mümkün olmayacaq. Bir sözlə, VAR modeli çərçivəsində müxtəlif ssenarilər üzrə proqnozların verilməsi mümkündür. Proqnozların verilməsi ilə yanaşı, model həyata keçirilən siyasəti belə təhlilini edə bilər. Başqa sözlə, görülən işlərin müxtəlif faktorlar üzərindəki təsirini ölçmək mümkün olur.

Dəyişənlər arasındakı səbəblərin öyrənilməsi vacib bir məqam kimi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Çünki bəzi səbəb-nəticə asılılıqları tamamilə təsadüf xarakterli ola bilər. Belə ki, məsələn, əgər istifadə edilən informasiya toplusunda bəzi dəyişənlər mövcud deyilsə (başqa sözlə, bütün lazımi dəyişənlər və faktorlar nəzərə alınmayıbsa), bu hal çəşdirici, reallıqdan uzaq nəticənin əldə edilməsinə səbəb ola bilər. Modeldə istifadə edilən düsturlar aşağıda göstərilmişdir (qeyd: modelləşdirmə zamanı birdən çox tənlik və düsturdan istifadə edilir).

Modelin izahatı

VAR modeli, k dəyişənli çoxluğun (daxili dəyişənlər) eyni nümunə periyodundakı ($t = 1, \dots, T$) yalnız keçmiş dinamikasının xətti funksiyası olaraq inkişafıdır. Dəyişənlər, $k \times 1$ **vektor** y_t də toplanır (i . İşçi $y_{i,t}$ dəyişən y_i nin t anındakı müşahidəsi). Məsələn, i . dəyişən GDP isə $y_{i,t}$, t GDP'nin t dəki dəyəridir.

(Sadələşdirilmiş) bir p . mərtəbə VAR (VAR (p)):

$$y_t = c + A_1 y_{t-1} + A_2 y_{t-2} + \dots + A_{p,t} y_{t-p} + e_t, \quad (1)$$

(C : $k \times 1$ sabit vektor (kəsişmə), A_i $k \times k$ matrix (hər $i = 1, \dots, p$ üçün) və e_t : $k \times 1$ səhv istiqamətini aşağıdakıları təmin edir:

1. $E(e_t) = 0$ - hər səhv termini 0 (sıfır) ortalamalıdır;

2. $E(e_t e_t')$ = Ω - səhv terminlərinin eynivaxtlı matrix Ω 'dır ($k \times k$ positive definite matrix);

3. $E(e_t e_{t-k}') = 0$ -hər hansı sıfırdan fərqli k - zaman qarşısında korrelyasiyada deyil; xüsusilə də fərdi səhv halında heç bir ardıcıl korrelyasiya yoxdur.

1-keçmiş zaman periodu y_{t-1} y -in 1-ci laqı adlanır. Buna görə, a p -mərtəbə VAR-a bir p gecikməli VAR - da deyilir.

Dəyişənlərin inteqrasiya sırası

İstifadə edilən bütün dəyişənlər eyni inteqrasiya səviyyəsində olmalıdır. Buna görə də aşağıdakı hallar qaçınılmazdır:

Bütün dəyişənlər I (0) (sabit): bərabərlik halındadır, yəni, vahid VAR səviyyəsi.

Bütün dəyişənlər, $d > 0$ olduğu halda I (d) (qeyri-sabit):

Dəyişənlər sabitdir: bu zaman korreksiya termini VAR-a daxil edilməlidir. Bu zaman Model, bir Vector səhv düzəltmə modeli (VECM) olur ki, bu model məhdud imkanlı VAR olaraq anlaşıla bilər;

Dəyişənlər qeyri-sabitdir: Dəyişənlər, d dəfə çıxarılmalı və fərq VAR-da əksini tapmalıdır.

VAR(p)-nin qısa matriksinin düsturu:

$$Y = BZ + U \quad \{\widehat{\text{Cov}}(\text{Vec}(B)) = (ZZ') - 1 \otimes \Sigma\} \quad (2)$$

VAR(p)-nin VAR(1) olaraq yazılışı:

Əgər p gecikməli VAR daima sabit olaraq asılı dəyişəni uyğun şəkildə təqdim edərsə, 1 gecikməli VAR olaraq yazıla bilər. Transformasiya edən tənlikləri başa çatdırmaq üçün yalnız yeni VAR (1) asılı dəyişən VAR (p) dəyişən yığılması qalır.

Sadələşdirilmiş VAR formulu:

$$\widehat{\text{Cov}}(\widehat{\text{Vec}}(\widehat{B})) = (ZZ')^{-1} \otimes \widehat{\Sigma} \quad (3)$$

Bu zaman VAR formulu əvvəlcədən B_0 -in tərsinə vurmaq lazımdır:

$$Y_t = B_0^{-1}c_0 + B_0^{-1}B_1y_{t-1} + B_0^{-1}B_2y_{t-2} + \dots + B_0^{-1}B_p y_{t-2p} + B_0^{-1}e_t \quad (3)$$

və əlavə olaraq

$$B_0^{-1}c_0 = c, \quad B_0^{-1}B_i = A_i, \quad i = 1, \dots, p \quad \text{və} \quad B_0^{-1}e_t = e_t \quad (4)$$

Beləliklə hər bir azalan period (p) üçün nəticələr əldə olunur

$$y_t = c + A_1 y_{t-1} + A_2 y_{t-2} + \dots + A_p y_{t-p} + e_t \quad (5)$$

Sadələşdirilmiş formulda, sağdakı bütün dəyişənlər t vaxtında əvvəlcədən məlumdur, sağ tərəfində heç bir zaman t endogen dəyişənlər var ki, bunlar modeldə əksini tapan heç bir dəyişənin dinamikasına təsir etmək imkanında deyil.

Regressiya parametrlərinin təxmini

Qısa matris parametrlərindən başlayaraq

$$Y = BZ + U \quad (6)$$

B üçün çoxdəyişənli azalan indiqatorlar tətbiq edilir.

$$B = YZ (ZZ)^{-1} \quad (7)$$

yuxarıdakı bərabərliyin alternativini isə aşağıdakıdır

$$\text{Vec}(B) = ((ZZ)^{-1} Z^* \mathbf{I}_K) \text{Vec}(Y) \quad (8)$$

Müzakirə mövzusu izahedici dəyişənlər eyni olduğu üçün, çox dəyişənli EKK, hər bir bərabərliyə ayrı-ayrı tətbiq olunan ordinant EKK (OLS) ehtimalına bərabərdir.

VAR modelin tətbiq edilməsi üçün ilk olaraq biri-birinə təsir imkanlarına malik dəyişənlərin siyahısı hazırlanır. Lakin heç də bütün mümkün dəyişənlər modelə daxil edilmir. Çünki çox dəyişənin istifadə edilməsi ümumi işi mürəkkəbləşdirə bilər. Buna görə də, model istifadəçiləri dəyişənləri seçərkən müəyyən iqtisadi nəzəriyyəyə, yaxud hipotezə əsaslanmalıdırlar. Nəzəriyyələr modeldən istifadə formasının müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Burada dəyişənlər ekzogen və endogen tiplərə bölünür. Əgər ekzogen dəyişənlərə büdcə xərcləmələri, vergidən azadolmalar və subsidiyalar kimi dəyişənlər daxildirsə, endogen tipə model çərçivəsində hərəkət edən dəyişənlər aid edilir. Bu modeldən istifadə edərək bir sıra mühüm suallara cavab tapmaq mümkündür. Məsələn, bir indiqatorun əvvəlki dəyərinin indiki dəyərinə, habelə, başqa dəyişənin keçmiş və indiki dəyərinə necə təsir etdiyini bu model vasitəsilə müəyyən etmək mümkündür. Eyni zamanda hər bir sektorun ÜDM-in yaradılması və xarici investisiyanın cəlb edilməsindəki rolu da bu model vasitəsilə ölçülə bilər.

Hər bir model kimi VAR modelinin də müəyyən zəif və tənqid edilən cəhətləri mövcuddur. Əsas tənqidçilərdən olan Lucas hesab edir ki, model dövlətin davranışından asılı olaraq, faydasız alətə çevrilə bilər.

Əgər dövlət qısa müddət ərzində öz iqtisadi siyasətində ciddi dəyişikliklər edirsə, modelin tətbiqi mümkünsüz ola bilər, çünki bu model daha uzun müddətli dövr üzrə təhlil üçün münasibdir.

Aqrar sektorda kreditləşmənin mühüm bir hissəsi məhz güzəştli şərtlərlə dövlət vəsaitləri hesabına aparıldığı və ümumilkdə bu sahə üzrə kreditləşdirmə səviyyəsinin aşağı olduğu üçün model uçot faiz dərəcəsinin dəyişməsi və K/T ÜDM-i arasında funksional asılılıq qura bilməyib [105, s.19].

Kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən subyektlərin 96%-dən artıq hissəsi, məhsul buraxılışının 92.7%-dən çox hissəsi fərdi sahibkarlar, kəndli, ailə-təsərrüfatlarının payına düşür. Bu işə sektorda vergi inzibatçılığının zəif inkişaf etməsinə nəticədə vergi güzəştlərinin model tərəfindən dolğun qiymətləndirə bilməməsinə səbəb olub.

Kənd təsərrüfatında subsidiya mexanizmi sektorun intensiv inkişafını deyil də, əksər hallarda süni formada ekstensiv böyüməni şərtləndirirdi. Belə ki, subsidiyaların əksər hallarda sahəyə mütənəşib formada verilməsi, bu istiqamətdə ciddi qanun pozuntularına, məhsul istehsalında maraqsızlığa səbəb olurdu. Nəticədə aqrar sferada subsidiya gözlənilmədiyi qədər effektiv olmurdu. Hesab edirik ki, model məhz bu kimi faktiki səbəbləri qiymətləndirə bilmədiyi üçün konkret nəticə əldə edilə bilməyib. Onu da qeyd edək ki, 2015-ci ildən başlayaraq kənd təsərrüfatında subsidiya mexanizminin təkmilləşdirilməsinə - yəni, subsidiyaların son məhsul buraxılışına uyğun müəyyənləşdirilməsinə başlanılıb ki, bu da gələcək illərdə qeyd edilən nöqsanların aradan qalxması və effektiv dəstək siyasətinin icrasına şərait yarada bilər.

Regressiya modelinin nəticələrindən məlum olur ki, ötən illər ərzində həyata keçirilən iqtisadi siyasət **bank və sığorta sektorunda** maliyyə mənbələrinin şaxələndirilməsi və sektorun inkişafında az əhəmiyyətli olub. Belə ki, model M0 aqreqatı üzrə 100% -lik artım zamanı bank sektorunda ÜDM-ə təsir gücünü 1.3% həcmində qiymətləndirib. ÜDM-in 100% artımı halında işə sektorda yaradılan əlavə dəyər 5.5% artım göstərə bilər.

Müvafiq olaraq regressiya modeli M3, uçot faiz dərəcəsi, vergi güzəştləri, investisiya kimi indikatorlar üzrə dövlət siyasətinin bank sektorunun inkişaf dinamikasına təsirini qiymətləndirə bilməyib. Belə ki, qeyd edilən indikatorlar üzrə indekslər 0.14 –ün üzərində olduğu üçün qiymətləndirmə mümkün deyil. Bunun səbəblərini aşağıdakı kimi

izah etmək olar.

Tikinti sektoru üzrə tətbiq edilən reqressiya modeli bu sahədə bütün istiqamətlər üzrə iqtisadi siyasəti pozitiv olaraq qiymətləndirib [bax: əlavə 10]. Nəticələrin təhlili onu göstərir ki, ÜDM-in 100 artımı tikinti sektorunda 8.8%-lik müsbət təsirə, M0 –in 100%-lik artımı sektorun ÜDM-də 7.4%-lik artıma, M3-ün artımı 3.5%-lik artıma, investisiya qoyuluşlarının 100%-lik artımı isə 43.5%-lik pozitiv təsirə malikdir. Eyni zamanda model uçot faiz dərəcəsinin tikinti sektoru üzrə ÜDM-ə təsir gücünü 30.6% qiymətləndirib.

Qeyd edək ki, model nəticələri ilə empirik qiymətləndirmə nəticələri bir-biri ilə uzlaşır. Belə ki, ÜDM-in ümumi artımı əhalinin gəlirlərini və beləliklə də istehlak gücünü dəstəkləyir ki, bu da sektorun ümumi böyüməsində mühüm faktor hesab edilir. Bundan başqa manat bazasının, həmçinin geniş pul kütləsinin artırılması da öz növbəsində maliyyə əlçatanlığını artırmaqla tikinti sektorunda katalizator rolunu oynayır. Uçot faiz dərəcəsinin azaldılması və yaxud artırılması da öz növbəsində vəsaitə çıxış imkanlarını dəyişən faktorlardan hesab edilir. Belə ki, aşağı uçot faiz dərəcəsi aşağı faizli ipoteka deməkdir ki, bu da sektorda alıcılığı təşviq etməklə böyüməni dəstəkləyir.

Vergi güzəştlərinin ÜDM-ə təsiri pozitiv qiymətləndirilib. Belə ki, model vergi güzəştləri üzrə müvafiq indeksi 0.102 olaraq müəyyən edib. Belə ki, vergi güzəştləri sektor üzrə investisiya anını dəstəkləməklə dərinlikdə olan neftin hasilatının artırma, eyni zamanda emal sənayesini inkişaf etdirə bilər. Bu istiqamət üzrə model indeksi 0.248 olub ki, bu da maksimum indeks 0.14-dən böyük olduğu üçün təsir səviyyəsini ekonometrik qiymətləndirmək olmur. Lakin model nəticələrinə görə ölkə üzrə ÜDM –in 100% artması emal sektorunda 0.4% artım yaratmaq potensialı daşıyır. Qeyd edək ki, statistik məlumatların keyfiyyətinin aşağı olması, gizli iqtisadiyyatın həcmnin böyüklüyü emal sənayesi üzrə aşağı səviyyəli təsir gücünün müəyyənləşdirilməsində əsas səbəblərdən hesab edilir.

Manat bazası və geniş pul kütləsi üzrə göstəricilər isə müvafiq olaraq 100% dəyişikliyə qarşı 0.06% və 0.028% olaraq aşağı səviyyəli təsir kimi qiymətləndirilib. Nəticələrdən məlum olur ki, iqtisadi likvidlik emal sənayesi üçün əhəmiyyətli təsir formalaşdırmır. Hesab edirik ki, buna səbəb ölkə üzrə emal sənayesinin zəif inkişaf etməsidir. Bu sahə davamlı olaraq inkişaf etsə də, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə

müqayisədə ÜDM-dəki xüsusi çəkisini itirməkdədir. Daha çox investisiya tələb etməsi, klasterlərin zəif inkişafı, rəqabətədavamlı məhsul istehsalının təmin edilməməsi, xammal asılılığı kimi mühüm parametrlər emal sənayesinin son illər aşağı tempi inkişafını şərtləndirən amillər sırasına daxildir.

Modeldə vergi güzəştlərinin emal sənayesində yaradılan əlavə dəyərə təsiri yüksək qiymətləndirilib. Vergi güzəştləri sektor üzrə ÜDM-in 7.25 artmasına səbəb ola bilər. Hazırda bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılmaqdadır. Texnoparkların yaradılması, ölkə ərazisinin investisiya zonalarına bölünməsi, sənaye məhəllələri və s. məhz sənayenin güzəştli şərtlərlə inkişafını təmin etmək məqsədi daşıyır.

Modeldə ÜDM M3-geniş pul kütləsi kimi indikatorlar **xidmət sektoru** üçün pozitiv qiymətləndirilməlidir. Belə ki, ölkə üzrə ÜDM-in 100 faiz artması xidmət sektorunda ÜDM-in 25.8% böyüməsinə səbəb olur. Qeyd edək ki, ÜDM-in artımı xidmət sektorunda əlavə tələb formalaşdırmaqla bu sahədəki inkişafa ciddi təsir imkanı təbii qəbul edilir. Həmçinin ÜDM-in ümumi artımı əlavə gəlir və alıcılıq gücü anlamı daşıyır ki, bu da xidmətlərin əlçatanlığını artırmaqla təklifi genişləndirir.

Geniş pul kütləsi isə maliyyə əlçatanlığı, məcmu tələbin dəstəklənməsi anlamına gəlir. Model hesab edir ki, əgər geniş pul kütləsi 100% artırılasa, bunun ÜDM-ə təsiri 1.9 % olacaq. Beləliklə də modelin hər iki istiqamət üzrə qiymətləndirməsi izah edilən olmaqla realığa yaxındır.

Regressiya modeli ölkə üzrə ÜDM və uçot faiz dərəcəsinin **turizm sektoruna** təsirlərini qiymətləndirə bilməyib. Hesab edirik ki, 2005-ci ildən etibarən ÜDM-in neft sektoru hesabına kəskin artması fonunda turizm sektorunda böyümənin bu templa uzlaşa bilməməsi modelin qiymətləndirmə imkanını məhdudlaşdırıb. Eyni zamanda onu da nəzərə alsaq ki, uçot faiz dərəcəsinin dəyişməsi turizm sektorunda birbaşa effekt yaradacaq faktorları təşviq etmir, modelin bu məsələni qiymətləndirə bilməməsi normal hal hesab edilir.

Lakin model nəticələrinə görə pul bazası M0 və M3 daxil olmaqla genişləndirici siyasət sektorun inkişafına pozitiv təsir edir. Buna səbəb isə iqtisadiyyatın təşviqi fonunda turizm xidmətlərinə təsirin artması hesab edilir. Hətta bəzi hallarda pul bazasının artımı qısamüddətli dövr üçün süni tələb yarada bilər ki, bu da son nəticədə sektor ÜDM –ni artırır.

Eyni zamanda ekonometrik qiymətləndirmə nəticələrinə görə investisiya qoyuluşunun artması hər 10% üçün 2.7% təsir gücünə malikdir.

Maraqlı məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, reqressiya modelinin nəticələri ümumi ÜDM-in, uçot faiz dərəcəsinin, investisiya qoyuluşlarının, M0 və M3 aqreqatlarının **ticarət sektoruna** təsirlərini qiymətləndirmək imkanı yaratmayıb. Belə ki, sadalanan indikatorlar üzrə indeks 0.14-ün üzərində olub ki, bu da təhlili imkanının məhdudlaşdırır.

Uçot faiz dərəcəsi də öz növbəsində ticarət sektoruna pozitiv təsir edir. Belə ki, müasir infrastruktur istehlakın mühüm bir hissəsinin kredit yolu ilə edilməsinə şərait formalaşdırıb. Bu şərtlər daxilində uçot faiz siyasəti ilə istehlak arasında ciddi korrelyasiya yaranıb. Uçot faiz dərəcəsinin artımı kredit xərclərini artırmaqla istehlak qiymətləri indeksini yüksəldir ki, bu da öz növbəsində azalmanı şərtləndirir. Əks proses isə istehlakı təşviq etməklə ticarət dövriyyəsinin, o cümlədən bu sektorda yaradılan ÜDM-in artımı ilə nəticələnir. Modelin qiymətləndirmə aparmamasının səbəbi isə ticarət sahəsində gizli dövriyyənin kifayət qədər geniş yayılması və buna müvafiq olaraq statistik göstəricilərin keyfiyyətinin azlığı hesab edilir.

Yuxarıda sadaladığımız indikatorlarla yanaşı M0 və M3 aqreqatların ticarət sektorunda təsir imkanı daim güclü qiymətləndirilib. Belə ki, hər iki amil son nəticədə iqtisadi əhval ruhiyyəni artırır, dövriyyəni genişləndirir və beləliklə də ticarət ÜDM-nə pozitiv təsir edir.

Lakin investisiya qoyuluşlarının ticarət ÜDM-nə birbaşa təsiri zəifdir. Belə ki, alıcılıq qabiliyyəti olmadıqda sektora yatırımlar sadəcə sektordaxili rəqabəti dərinləşdirə bilər. Ancaq ticarət dövriyyəsini artıracaq faktor deyil.

Nəqliyyat sektoru müstəqillik dövründə iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətlərindən olub. Bu sahənin inkişaf etdirilməsi coğrafi üstünlüklərdən daha səmərəli istifadə yolu ilə ölkənin tranzit əhəmiyyətini artırmaqla yanaşı, qeyri-neft iqtisadiyyatının mühüm diversifikasiya istiqaməti kimi diqqət mərkəzində olub.

Qeyd edək ki, sektorun inkişaf trendinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə tətbiq edilən reqressiya ölkə üzrə ÜDM, investisiya, uçot fazi dərəcəsi, M0 və M3 kimi indikatorlar üzrə qiymətləndirmə imkanı yaratmayıb. Bütün bu istiqamətlər üzrə model indeksi 0.14 –ün üzərindədir ki, bu da izahın mümkünsüzlüyünü şərtləndirib. Yuxarıda da

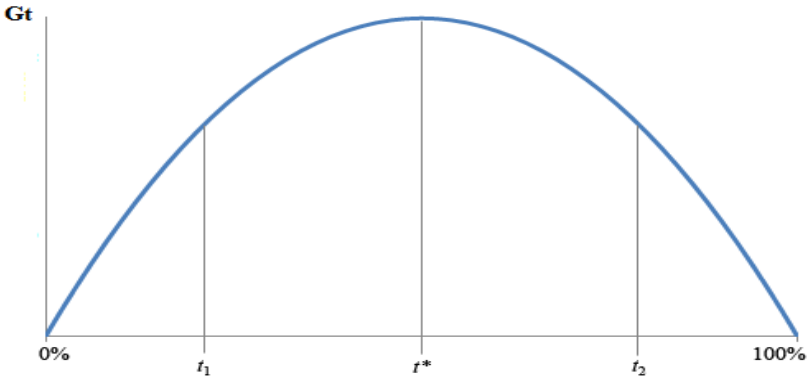
qeyd etdiyimiz kimi bu nəticələrin əldə edilməsində mühüm səbəblərdən biri statistik göstəricilərin aşağı keyfiyyətli olmasıdır. Bundan başqa nəqliyyat sahəsində ötən dövr ərzində icrası davam etdirilən irihəcmli investisiya layihələri tamamlanmadığı üçün nəticələr təbii olaraq modelin qiymətləndirməsi imkanı xaricində olub. Regressiya modeli vergi güzəştlərinin nəqliyyat sektorunda yaradılan ÜDM-ə təsirini isə pozitiv qiymətləndirib. Təbii ki, vergi güzəştləri sonda sektorun rəqabətliyini artırmaqla, xüsusilə də regionun alternativ nəqliyyat dəhlizləri ilə müqayisədə cəlbedici edir. Beləliklə, daşınan sərnişin və yükün həcmi mütənasib formada artır. Yəni nəqliyyat sektoru böyüməyə başlayır.

İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, **İT sektorunun** inkişafı xüsusilə də müstəqillikdən sonra qeyri-neft iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi fonunda iqtisadi prioritetləri sırasına daxil edilib. Baxmayraq ki, sektor ölkə iqtisadiyyatında kifayət qədər kiçik paya malikdir və daha çox digər resurs ölkələrinin təcrübəsindən yola çıxaraq bu sahənin inkişafını təmin etməyə çalışılır. Tətbiq edilən regressiya modelinin nəticələrinə görə M0, M3 və vergi güzəştləri sektorun inkişafına pozitiv təsir imkanına malikdir. Belə ki, manat bazası üzrə $P > |t|$ indeksi 0.000 olaraq qiymətləndirilib. Ümumiləkdə isə manat bazasının 100% artımı, son olaraq 0.08% olmaqla aşağı-pozitiv olaraq qiymətləndirilib. Oxşar vəziyyət geniş pul kütləsinin təsir imkanlarının qiymətləndirilməsinə də şamil edilə bilər. Belə ki, bu istiqamət üzrə $P > |t|$ indeksi 0.000 olaraq dəyərləndirilib. Geniş pul kütləsinin 100% artımı halında təsir sektor ÜDM-nə təsir imkanı 0.07% həcmində yəni, aşağı-pozitiv hesab edilir.

Lakin vergi güzəştlərinin informasiya texnologiyaları sektorunda təsir imkanı yüksək hesab edilir. Bu indikator üzrə $P > |t|$ indeksi 0.001, ÜDM-ə təsiri isə 22.5% olaraq qiymətləndirilib. Vergi güzəştlərinin təsir imkanının yüksək qiymətləndirilməsində əsas səbəb sahə üzrə təklif edilən mal və xidmətlərin idxaldan daha çox asılı olması və nəticədə vergi güzəştlərinin bu istiqamətdə alıcılığı, o cümlədən də lokal istehsal mühitini dəstəkləməsi faktorudur.

Hələ 1977-ci ildə Artur Laffer vergi dərəcələri və vergi gəlirləri, yaxud iqtisadi artım arasında asılılığı tərs “U” kimi təsvir edirdi (bax: Şək. 5.1). İqtisadi ədəbiyyatlarda bu asılılıq “Laffer Əyrisi” olaraq adlandırılır. Laffer bu asılılıqla müəyyən edir ki, vergi dərəcəsinin elə bir səviyyəsi (t^*) var ki, bu zaman vergi yığımları (və ya iqtisadi artımı)

maksimum səviyyəyə çatır. Eyni zamanda Şəkil-1 dən də görüldüyü kimi, baza vergi dərəcəsi (t^*)-dən aşağı olduqda (t_1) vergilərin artımı vergi gəlirlərinə (və ya iqtisadi artıma) pozitiv, (t^*)-dən daha yüksək vergi dərəcəsi (t_2) isə vergi gəlirlərinə (və ya iqtisadi artımın) neqativ təsir göstərir. Beləliklə, (t^*) vergi dərəcəsi üçün ən optimal səviyyə hesab edilir.

Şək.5. Laffer Əyrisi

Vergi dərəcələrinin optimallıq səviyyəsi haqqında digər yanaşma Scully (2003) tərəfindən irəli sürülüb. Scully iqtisadi artım və vergi gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi arasında əlaqəni tədqiq edərək o nəticəyə gəlir ki, dövlət xərclərinin həcmi az olduqda vergi dərəcələrində artım iqtisadiyyata müsbət, dövlət xərclərinin həcmi böyük olduqda isə mənfi təsir göstərir.

Ümumilikdə isə vergi gəlirlərinin optimallıq səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə müxtəlif araşdırmalar aparılıb, lakin oxşar nəticələr əldə edilib. Məsələn, 1996-cı ildə Hsing ABŞ üzrə gəlir vergisi ilə ümumi vergi gəlirləri arasında asılılığı müəyyən etmək məqsədi ilə modelləşdirmə həyata keçirərək vergi dərəcəsinin müəyyən həddin üzərində artırılmasının vergi gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxardığı nəticəsinə gəlib.

Qeyd edək ki, VAR modelinin vergi siyasətinin iqtisadi inkişafa təsiri haqqında “zəif” nəticəni qiymətləndirmək üçün ölkə üzrə vergi dərəcələrinin optimallıq səviyyəsini “Laffer Əyrisi”ni tətbiq etməklə aydınlaşdırmaq qərarına gəldik. Bu məqsəd ilə qurulan kvadratik tənlikdə xətti müstəqil dəyişənlərlə birlikdə kvadratik müstəqil dəyişən də daxil edilib:

$$UDM_t = \beta_0 * T_t + \beta_1 T_t^2 + trend + u_t$$

Model nəticələri əldə edildikdən sonra optimal vergi dərəcəsi aşağıdakı düsturun tətbiq edilməsi ilə hesablanır:

$$\tau^* = \frac{\beta_0}{2\beta_1}$$

Hesablamanın məqsədi vergi dərəcəsi ilə iqtisadi böyümə arasındakı kəuzativ əlaqənin dönüş hədlərini müəyyən etməkdir. Bu nəzəriyyədə hesab edilir ki, vergi dərəcələrinin artırılması müəyyən həddədək ÜDM-in böyümə sürətinə və həcminə pozitiv təsir edəcək. Lakin müəyyən həddən sonra vergi dərəcələrinin dəyişməsinin ÜDM-ə təsiri zəifləməyə başlayır. Vergi dərəcəsinin optimal səviyyəsi ÜDM-in ən yüksək həddə çatdığı nöqtə hesab edilir. Bu səviyyə “Laffer Əyrisi”nin ən pik nöqtəsidir.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi Azərbaycanda vergi dərəcələrinin optimallıq səviyyəsinin ölçülməsi məqsədi ilə əsasən fiziki şəxslərin gəlir vergisi və mənfəət vergisi üzrə model qiymətləndirilməsi aparılıb. Məhz bu vergi növləri üzrə müstəqil dəyişənlər (vergi dərəcələri) olaraq yuxarıda təsvir edilən tənliklərə daxil edilib. Qeyd edək ki, nəticənin daha dəqiq olması məqsədi ilə modelin tətbiqi zamanı asılı dəyişən kimi qeyri-neft ÜDM-nin dinamikası əsas götürülüb. Qiymətləndirmə 2001-2015-ci illər üzrə rəsmi məlumatlar əsasında həyata keçirilib. Vergi dərəcələrini bildiren rəsmi statistik məlumatlar Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin hesabatlarından, qeyri-neft ÜDM-nin dinamikasını əks etdirən göstəricilər isə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi hesabatlarından götürülüb.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması modeli aşağıdakı formada tərtib edilib. Bu zaman reqressiya tənliyi hər iki vergi dərəcəsi üzrə ayrı-ayrılıqda tətbiq edilib:

$$GDPgr_t = \alpha_0 * T_{gt} + \alpha_1 T_{gt}^2 + \delta_2 trend + e_t$$

$$GDPgr_t = \delta_0 * L.T_{mt} + \delta_1 L.T_{mt}^2 + \delta_2 trend + u_t$$

Qiymətləndirmənin tələbi olaraq gəlir və mənfəət vergi dərəcələri üzrə optimallıq səviyyəsi aşağıdakı şəkildə hesablanıb:

$$\tau_g^* = \frac{\alpha_0}{2\alpha_1} \quad \tau_m^* = \frac{\delta_0}{2\delta_1}$$

$GDPgr$ – qeyri-neft ÜDM-nin dinamikasını əks etdirən göstərici;

$L.T_g$ – gəlir vergisi üzrə tətbiq edilən dərəcənin laq səviyyəsi;
 T_m – mənfəət vergisi üzrə tətbiq edilən dərəcə;
 τ_g^* - gəlir vergisi üzrə optimal səviyyə;
 τ_m^* - mənfəət vergisinin optimal səviyyəsi;
trend – zaman trendi;
 t – vaxt göstəricisi;
 C - sabit əmsal;
 α, δ - müstəqil dəyişənlərin əmsalları;
 e_t, u_t – modelin qalıqları.

Model 2-nin tətbiq zamanı isə mənfəət vergisi və iqtisadi dinamika arasında əlaqə götürülüb. Başqa sözlə, laq dəyişənlərindən istifadə edilməyib. Bu zaman əsasən Azərbaycan Respublikasında Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklərin adətən ilin əvvəlində edilməsi tendensiyası nəzərə alınıb. Yeni vergi dərəcələrinin ilin əvvəlindən tətbiq edilməsi bu dərəcələrin həmin ilin ÜDM-ə təsirini şərtləndirir. Amma bununla paralel olaraq hesablamalar göstərir ki, gəlir vergisinin iqtisadi dinamikaya təsiri uzunmüddətli dövr üçün daha aktualdır.

Qeyd edək ki, ikinci model zəruri statistik məlumatların tam əldə edilə bilmədiyi hallarda daha etibarlı nəticələrin əldə edilməsi ilə xarakterizə edilir.

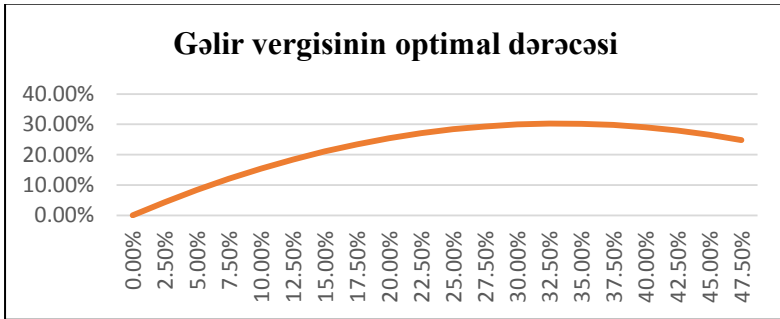
Hesablamalar mənfəət vergisi üzrə dərəcələr ilə qeyri-neft ÜDM-un dinamikası arasında eynivaxtlı asılılığın olduğunu göstərir. Gəlir vergisi üzrə dərəcələrin dəyişməsi ÜDM-ə növbəti iqtisadi dövr üçün təsir göstərə bilər. Beləliklə, qeyd edilən vergi dərəcələri üzrə optimal səviyyə hesablanarkən aşağıdakı kimi müəyyənləşir.

$$\tau_g^* = \frac{18.15}{2 * 27.22} = 33.4\%$$

$$\tau_m^* = \frac{54.35}{2 * 118.57} = 22.9\%$$

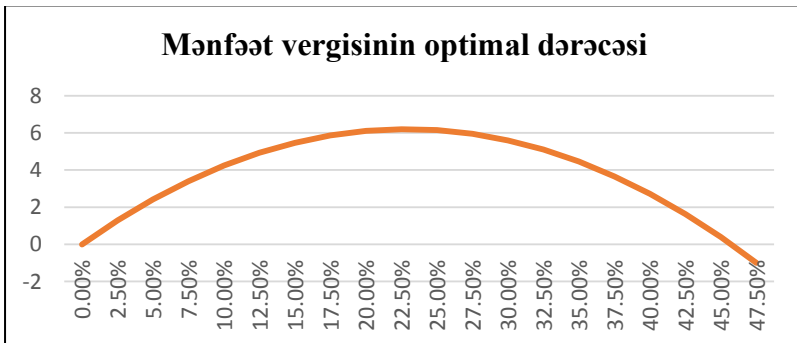
Göründüyü kimi, gəlir vergisi üzrə optimal vergi səviyyəsi 33.4%-dir.

Şəkil 6-dan göründüyü kimi, təhlil edilən dövr ərzində gəlir vergisi optimal səviyyədən aşağı olduğu dövrlər üçün dərəcələrin artırılması ÜDM –də böyüməni stimullaşdırıb. Əks halda isə ÜDM-in artım dinamikasına mənfi təsir edib

Şək.6 Gəlir vergisi üzrə optimallıq səviyyəsini əks etdirən əyri

Qeyd edək ki, gəlir vergisində olduğu kimi mənfəət vergisi üzrə tətbiq edilən vergi dərəcəsi 22,4%-dən az olduqda artım haqqında qərarlar ÜDM-i təşviq edib. Əksinə 22.4-dən çox olduqda isə artım qərarları ÜDM-in artım tempini zəiflədib.

Şək.7. Mənfəət vergisi üzrə optimallıq səviyyəsini əks etdirən əyri

Ümumiləşdirmək məqsədi ilə qeyd edək ki, 2001-2015-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasında mənfəət və gəlir vergiləri üzrə dərəcələrə edilən dəyişikliklər optimal səviyyəyə uyğun olub.

Ümumilikdə isə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda ƏDV üçün müəyyən edilmiş 18%-lik sabit dərəcə optimal deyil, lakin bu səviyyədən çox da kənarlaşmır. Xüsusilə də gizli iqtisadiyyatla mübarizənin genişləndirilməsi ilə ƏDV üzrə büdcə daxilolmalarının ciddi həcmdə artırmaq mümkündür. Eyni zamanda daha yaxşı olar ki, differensial ƏDV siyasəti həyata keçirilsin. Bu zaman vergi siyasətinin iqtisadi aktivliyə təsiri daha effektiv olar və biznesin vergi yükü optimallaşdırıla bilər.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və inkişaf meyllərinin qiymətləndirilməsi zamanı VAR modelinin ölkədə tətbiq edilən vergi güzəştlərinin proseslərə təsirini zəif qiymətləndirməsi amili hazırkı vergi siyasətinin optimallığa yaxın olmasından qaynaqlanır. Belə ki, vergi dərəcələrinin daha adekvat olması güzəştlərlə bağlı qəbul edilən qərarların təşəbbüskarlığa təsirini zəiflədir.

İkinci mühüm faktorlardan biri isə ölkədə xüsusilə də 2015-ci ildən əvvəlki dövr üçün gizli iqtisadiyyatın geniş yayılmasıdır. Gizli iqtisadiyyat Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatında ənənəvi xarakter almaqla bir sıra hallarda iqtisadi alətlərdən hesab edilən vergi siyasətinin təsir gücünü zəiflədir. Gizli iqtisadiyyatın genişlənməsində müəyyən qədər rəsmi qurumların da rolu olub. Belə ki, iri neft vəsaitləri dövlət gəlirlərinin əsasını təşkil edirdi ki, bu da digər sahələrdə qeyri-neft gəlirlərinə dövlət marağını zəiflədirdi. Digər tərəfdən bazar iqtisadiyyatının yenidən inkişafı ciddi formada ilkin kapital çatışmazlığı, təşəbbüskarlıq kimi problemləri ortaya çıxarmışdı ki, bəzi hallarda daha az nəzarət daha çox aktivlik prinsipinin aktuallığını ehtiva edirdi. Nəticədə vergi xərcləri sahibkar üçün dəyişən yox, daha çox sabit xərclər sırasına aid edilirdi. Bu isə güzəştlərin effektivini zəiflədirdi.

Aparılan tədqiqat nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyası və diversifikasiyanın maliyyə təminatının gücləndirilməsi istiqamətində mövcud siyasətin effektivliyinin artırılması, gələcək inkişaf dinamikasının sürətləndirilməsi və xarici fluktasiyalara qarşı dayanıqlı mühitin təmin edilməsi baxımından aşağıdakı istiqamətdə konkret addımların atılması zərurəti müəyyən edilib.

Maliyyə təminatının gücləndirilməsi siyasətinin əhatəliliyi – bu məqsədlə ilk növbədə mövcud beynəlxalq praktikaya əsaslanaraq konkret istiqamətlər müəyyənləşdirilməlidir. Aparılan tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq diversifikasiyanın maliyyə təminatının gücləndirilməsi istiqamətlərinin aşağıdakı formada müəyyənləşdirilməsini tövsiyə edirik.

Üfüqi genişlənmə – xidmət çeşidliliyinin artırılması, maliyyə xidmətləri sahəsində sağlamlaşdırılma tədbirlərinin sürətləndirilməsi və kapitallaşmanın dəstəklənməsi yolu ilə mövcud maliyyə mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi.

Şaquli şaxələndirmə – ənənəvi olmayan və yaxud daha az təşəkkül tapmış maliyyə mexanizmlərinin (vençur fondları, etimad fondları, birgə

fondlar, qiymətli kağızlar bazarı) inkişafına hədəflənən uzunmüddətli strategiyaların qəbul edilməsi.

Maliyyə sektorunda liberallaşdırma tədbirlərinin daha da dərinləşdirilməsi – liberal mühit ölkədə rəqabətli maliyyə xidmətlərinin təklifi mexanizmlərinin təşəkkül tapması üçün uyğun şəraitin formalaşması prosesini sürətləndirə bilər. Bu məqsədlə aşağıdakı istiqamətlərdə islahatların aparılması təklif edilir.

Bank sektorunun dövlətsizləşdirilməsi – sektorda rəqabətli mühit inkişafına, bərabərlik prezumpsiyasının təmin edilməsinə nail olmaq olar.

Sağlamlaşdırma tədbirlərinin və dəstək mexanizmlərinin dövlət bankları ilə yanaşı kommertiya banklarına aid edilməsi – bu yolla sektor üzrə sağlamlaşdırma və konsentrasiya prosesini sürətləndirmək və kreditləşmə prosesi üçün uyğun şərait formalaşdırmaq olar.

Bank sektoruna xarici kapital cəlbinin təşviqi – sektorda xarici mənşəli kapitalın artması rəqabət mühitinin inkişaf etdirməklə yanaşı, mütərəqqi təcrübənin tətbiqi imkanlarını artırır, xidmətləri şaxələndirməklə maliyyəyə çıxışı asanlaşdırır. Eyni zamanda xarici bankların ölkəyə gəlməsi, xarici investorların iqtisadiyyata cəlb edilməsi imkanlarını artırır.

İqtisadi mühitin adekvatlığı və təşviqediciliyinin artırılması - Bütün mənbələrdən maliyyə axınlarının gücləndirilməsi üçün ilk növbədə iqtisadi mühit aşağıdakı istiqamətlər üzrə daha da təkmilləşdirilməlidir:

- sahibkarla işləyən aidiyyəti dövlət qurumlarının ictimai imicinin artırılması, kadr potensialının yenilənməsi, məmurların etik davranış bacarıqlarının yüksəldilməsi və paralel olaraq sahibkarlıq subyektləri arasında leqal biznes fəaliyyətinin üstünlüklərinin təbliği istiqamətində intensiv formada işlər aparılması.
- maliyyə sektorunda hüquqi və fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyəti üçün lisenziyaların verilməsi prosesinin ASAN xidmət tərəfindən icrasının təşkil edilməsi bu sahədə uğurları daha da artırır.
- “investisiya təşviqi sənədinin” verilməsi prosesinin sadələşdirilməsi və qiymətləndirmə mərhələsində liberallığın artırılması sərmayə axınına sürətləndirə bilər.

Vergi yükünün azaldılması yolu ilə iqtisadiyyatın maliyyə təminatının gücləndirilməsi üçün aşağıdakı addımların atılması məqsədəuyğun hesab edilir:

- sadələşdirilmiş vergi dərəcələrinin tətbiqi mexanizmləri təkmilləşdirilə bilər. Ərazi üzrə fərqli vergi dərəcələrinin tətbiq edilməsi investisiya qoyuluşlarının regionlar üzrə paylanmasını təşviq edə bilər ki, bu da regionlarda iqtisadiyyatın maliyyə təminatını artırma bilər;
- diferensial ƏDV-nin tətbiq yolu ilə sektorlar üzrə investisiya siyasətini intensivləşdirmək və yönləndirmək olar;
- hüquqi şəxslərin mənfəəti üzrə vergitutma qaydasının sektorlar üzrə diferensial yanaşma əsasında yenidən müəyyənləşdirilməsi investisiya qoyuluşlarının istiqamətləndirməsi və hökumətin uzunmüddətli dövr üçün prioritet hesab etdiyi sahələrdə aktivliyi dəstəkləməsi imkanı yarada bilər;
- istənilən növ innovativ və daxili istehlakın idxaldan asılılığının azaldılmasına hədəflənmiş investisiya fəaliyyətlərinin 2025-ci ilədək əmlak və torpaq vergisindən azad edilməsi yolu ilə xarici və daxili maliyyə mexanizmlərinin inkişafına və miqyasının genişlənməsinə nail olmaq olar;
- vergi tətillərinin tətbiqi yolu ilə KOS-ların yığım imkanları artırılma və əsas kapitalla, o cümlədən innovasiyaya sərmayə imkanlarını genişləndirilə bilər.

Yuxarıda sadalanan istiqamətdə addımların atılması, eyni zamanda biznesin kapital yığımını dəstəkləməklə yeni istiqamətlər üzrə yatırımların artmasına və paralel olaraq əsas kapitalın yenilənməsinə, müasir tələblərə cavab verən istehsal mühitinin formalaşmasına müsbət təsir edə bilər.

Azərbaycanın geostrateji mövqeyi nəzərə alınaraq ölkə üzrə xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması siyasəti (xüsusi ilə də qonşu ölkələrlə sərhəd bölgələrində) daha da dərinləşdirilə bilər. Xüsusi iqtisadi zonalar iqtisadiyyatın maliyyə təminatının gücləndirilməsi mexanizmlərindən biri rolunu oynaya bilər.

Müxtəlif təşviq mexanizmlərindən istifadə etməklə passiv fərdi yığımlar iqtisadiyyata cəlb edilməlidir. Bu məqsədlə:

- milli valyutanın məzənnə volatilliyi azaldılmalıdır. Məzənnə tərəddüdlərinin azalması passiv və xüsusilə də xarici valyutada saxlanan vəsaitlərin investisiya olaraq iqtisadiyyata yönəlməsini dəstəkləyə bilər;
- bank sektorunun sağlamlaşdırılması, likvidliyin artırılması və sektora inamın bərpa edilməsi yolu ilə əmanət və depozit qoyuluşları təşviq edilməlidir. Bu üsulla iqtisadi passiv fərdlərdə cəmlənən vəsaitlər iqtisadiyyata injeksiya edilə, beləliklə, daxili mənbələr hesabına

maliyyələşmə imkanları genişlənə bilər;

- qeyd edilən mexanizmlərlə investisiya qoyuluşlarında fiziki şəxslərin yığımlarının xüsusi çəkisinin mövcud azlığı aradan qaldırıla, iqtisadi inkulzivlik dəstəklənə və şaxələndirilmə prosesi sürətləndirilə bilər;

- monetar və fiskal siyasətin uzlaşdırılması yolu ilə infilyasiya, məzənnə kimi hədəflərlə yanaşı məşğulluq, məcmu tələb, iqtisadi diversifikasiya hədəfləri uzlaşdırıla bilər;

- müasir maliyyə alətlərindən istifadə imkanları artırılmalı və səhm emissiyası yolu ilə maliyyələşmə mexanizmləri təkmilləşdirilməlidir;

- korporativ idarəetmə təcrübəsi inkişaf etdirilməli, maarifləndirmə işləri genişləndirilməli və sistem stimullaşdırılmalıdır. Belə ki, təşviq məqsədi ilə korporativ idarəetməyə keçən müəssisələrə 3 il müddətində 25% vergi güzəşti verilə bilər;

- hesabatlılıq və şəffaf idarəetmə inkişaf etdirilməlidir. Bu faktorlar təmin edilərsə, gələcəkdə səhm bazarına ictimai maraq arta və iştirakçılıq stimullaşa bilər. Çünki hüquqi və fiziki şəxslər hər zaman qazanan tərəfi seçir. Bunun üçün isə şəffaflıq ən vacib parametrlərdən biridir;

- biznes və biznesə dəstək layihələrinin qrand şərtləri daxilində maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə beynəlxalq maliyyə qurumları ilə o cümlədən Asiya İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Avropa Komissiyası, İslam İnkişaf Bankı ilə əməkdaşlıq prosesi genişləndirilə bilər;

- startapların dəstək fondunun yaradılması startapların maliyyə vəsaitlərinə çıxış imkanlarını artırabilir. Bu isə girov təminatı və biznes tarixçəsinin olmaması kimi səbəblərdən kredit almaqda çətinliklərlə üzləşən startapların inkişafını şərtləndirəcəkdir. Startapların təşəkkül tapması və inkişafı isə innovativ ideyaların yaranması, iqtisadiyyatın şaquli və üfüqi diversifikasiyasının dəstəklənməsi baxımından əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Vençur kapitallaşdırma strategiyasının qəbul edilməsi yolu ilə yeni maliyyə mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsinə nail olmaq mümkündür. Bunun üçün əsas təşəbbüskarlıq ilk dövrlərdə dövlətin üzərinə düşsə də, gələcəkdə biznes mənşəli maliyyələşmə genişlənəcək və beləliklə də dövlət vəsaitlərinə ehtiyac əhəmiyyətli dərəcədə azalacaqdır.

Dissertasiyanın nəticə bölməsində aparılan tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələr ümumiləşdirilmiş və elmi cəhətdən əsaslandırılmış

təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

Dissertasiyasının mövzusu üzrə müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri dərc edilmişdir:

1. **V.İ.Bayramov.** Azərbaycanca iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə təminatının gücləndirilməsi məsələləri. Qanun Nəşriyatı 2018.

2. **V.I.Bayramov.** Collateral damage: The Western sanctions on Russia and the evaluation of implications for Russia's post-communist neighbourhood. "International Economics", Almaniya, Elsevier nəşriyyatı, 2020. s. 92-109

3. **V.I.Bayramov.** Economic effects estimation for the Eurasian Economic Union: Application of regional linear regression, Sentyabr 2019, ABS, Elsevier nəşriyyatı, 2019. s. 209-225

4. **V.I.Bayramov.** Oil shock in the Caspian Basin: Diversification policy and subsidized economies. "Resources Policy", Böyük Britaniya, Elsevier nəşriyyatı, 2017. s. 149-156

5. **V.I.Bayramov.** Volatility, Diversification and Oil Shock in Resource-Rich Turkic Countries: Avenues for Recovery. "Bilig", Journal of Social Sciences of the Turkic World, Türkiyə, 2017. s. 303-329

6. **V.İ.Bayramov.** Azərbaycan iqtisadiyyatının sektoral müqayisəli üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi. Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları Beynəlxalq jurnal, Bakı, 2017. s. 49-57

7. **В.И.Байрамов.** Диверсификация туристического сектора в лице морского туризма Азербайджана. Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları Beynəlxalq jurnal, 2017.

8. **V.İ.Bayramov.** Vergi dərəcələrinin optimallaşdırılmasının iqtisadiyyatın diversifikasiyasına təsirlərinin ekonometrik ölçülməsi. Strateji iqtisadi islahatlar: qabaqlayıcı vergi siyasəti, AMEA-nın müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru, professor Akif Musayevin anadan olmasının 70, elmi-pedoqoji fəaliyyətinin 50 illiyinə həsr olunur beynəlxalq elmi-praktik konfrans, 2017.

9. **V.İ.Bayramov.** İqtisadi diversifikasiyada klaster yanaşması: Mərakeş modeli. Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları Beynəlxalq jurnal, 2017. s. 20-29

10. **V.İ.Bayramov.** Qeyri-neft sektorunun inkişafında iqtisadi diversifikasiyanın yeni prioritetləri. Maliyyə və uçot jurnalı, 2017.

11. **V.İ.Bayramov.** İqtisadi diversifikasiyada klaster yanaşması. Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları, 2017.

12. **V.İ.Bayramov.** Azərbaycanca iqtisadi diversifikasiyanın dəstəklənməsində vergi dərəcələrinin optimallığının ekonometrik qiymətləndirilməsi. Azərbaycanın Vergi Juranlı, 2017.

13. **V.İ.Bayramov.** Azerbaijan: an economy trapped in the Caucasus. The next 15 years between the Russian Federation, Turkey and Iran. Beyond Shifting Wealth. Perspectives on development risks and opportunities from the global south , OECD Press, Paris, 2017.

14. **В.И.Байрамов.** Экономическая диверсификация и современная промышленная политика: Азербайджанский пример. ПОИСК, Казахстан, 2016.

15. **V.İ.Bayramov.** İqtisadi diversifikasiya nəqliyyat sektorunun yeni imkanları aspektindən. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji xəbərləri, 2016.

16. **V.İ.Bayramov.** Azərbaycanca maliyyə bazarlarının inkişafında iqtisadi diversifikasiya aspektinin xüsusiyyətləri. Maliyyə və uçot jurnalı, 2016.

17. **V.İ.Bayramov.** Azərbaycanın maliyyə və bank sektorunda müqayisəli üstünlüklərin müəyyənəşdirilməsi istiqamətləri. Maliyyə və uçot jurnalı, 2016.

18. **V.İ.Bayramov.** Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Maliyyə və uçot jurnalı, 2016.

19. **V.İ.Bayramov.** Azərbaycan iqtisadiyyatında diversifikasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi. Kooperasiya elmi-praktiki jurnal, 2016. s.15-21

20. **V.İ.Bayramov.** İqtisadi diversifikasiyada turizm klasterlərinin rolu. Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları, 2016.

21. **V.İ.Bayramov.** İqtisadi diversifikasiyada aqroparkların rolu - beynəlxalq təcrübə. Kənd Təsərrüfatının iqtisadiyyatı- elmi tədqiqat institunun elmi əsərləri, 2016

22. **V.İ.Bayramov.** Azərbaycanın müasir sənaye siyasəti iqtisadi diversifikasiya kontekstində. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi xəbərləri, 2016.

23. **V.İ.Bayramov.** Azərbaycan Respublikasında büdcə gəlirlərinin diversifikasiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi xəbərləri, 2016.

24. **V.İ.Bayramov.** İqtisadi diversifikasiya şəraitində büdcə şəffaflığının gücləndirilməsi məsələləri. Maliyyə və uçot jurnalı, 2016.

25. **V.İ.Bayramov.** Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiya

aspektindən sektoral müqayisəli üstünlüklərin müəyyənləşdirilməsi. İpək yolu- Azərbaycan universitetinin elmi jurnalı, 2016.

26. **V.İ.Bayramov.** İqtisadi diversifikasiyada aqroparkların rolu : Niderland təcrübəsi. ADAU-nun elmi əsərləri , 2016.

27. **V.İ.Bayramov.** Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Azərbaycan vergi sistemində innovativ yanaşmalar – iqtisadi diversifikasiya aspektindən,2016.

28. **V.İ.Bayramov.** Məşğulluğun təmin edilməsində aqrar sektorun rolu. AR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin elmi-nəzəri jurnalı , 2016.

29. **V.I.Bayramov.** Spotlight on the Azerbaijani economy. Spotlight on Azerbaijan , 2015.

30. **В.И.Байрамов.** Начеткий подход к оценке национального индекса удовлетворенности жизнью. Государственное высшее учебное заведение "Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана, Киев, 2015.

31. **V.I.Bayramov.** Considering Accession to the Eurasian Economic Union: For Azerbaijan, Disadvantages Outweigh Advantages. Causasus Analytical digest , Berlin, 2013.

32. **V.I.Bayramov.** The oretical approach the economic diversification in context of falling oil prices. ANAS-70 Beynəlxalq Multidissiplinar Forum, 2015.

33. **V.I.Bayramov.** Energy security and energy union perspectives for Azerbaijan. Energy union and energy security in Eap countries, Brussels, 2015.

34. **V.I.Bayramov.** Economic divessification policy in context of Azerbaijan s Accession to the WTO. The journal of economic sciences : Theory and practice, 2015.

35. **V.İ.Bayramov.** Azərbaycanca Sənayenin diversifikasiyası məsələləri. AMEA –nın xəbərləri, 2015.

36. **V.I.Bayramov.** Economic and social development perspectives of non-oil sector of economy in Azerbaijan with a view to 2018. Adenauer-Stiftung Press, Tbilisi, 2013

Dissertasiyanın müdafiəsi “14” oktyabr 2020-ci il tarixdə saat 14:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “14” sentyabr 2020-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 11.09.2020. Kağızın formatı: 60x84 _{1/16}.
Sifariş 009. Həcmi 2 ç.v. (76.611 işarə)
Ofset kağızı Xerox C klass. Tiraj 100.

“AA – Poliqraf” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir